enciclopedia

μ

IS[redacted]A BIZ[redacted]LUI

Traducere de Nicolae Șerban-Tanașoca

UNIVERSITAS

Titlul original: Histoire de Byzance

UNIVERSITAS este un imprint al Editurii Teora.

Şef de redacţie: Gelu Diaconu
Coperta: Gheorghe Popescu

NOT: 2415 UMA ISTORIA BIZANŢULUI
ISBN: 973-601-810-5
Printed in România

Distribuţie:
Bucureşti: B-dul Al. I. Cuza nr. 39; tel./fax: 222.45.33
Sibiu: Şos. Alba Iulia nr. 40; tel.: 069/21.04.72; fax: 069/23.51.27
Bacău: Calea Mărăşeşti nr. 5; tel./fax: 034/18.18.26

Teora – Cartea prin poştă
CP 79-30, cod 72450 Bucureşti, România
Tel./fax: 252.14.31

Teora
CP 79-30, cod 72450 Bucureşti, România
Fax: 210.38.28

Cuprins

Introducere

Mi-am propus să schițez în această carte, în linii mari, istoria Imperiului cu capitala la Bizanț. Mi se pare, prin urmare, firesc să pornesc de la 11 mai 330, ziua în care Constantin a inaugurat solemn noua capitală a Imperiului pe malurile Bosforului și să mă opresc la 29 mai 1453, ziua în care ultimul împărat bizantin a căzut, ucis în luptă, pe metereze, iar turcii au pătruns în oraș.

Sunt conștient că, luând drept punct de plecare anul 330, mă expun la critici. Fără îndoială, Imperiul «roman» nu sfârșește brusc în acest an pentru a fi urmat ori înlocuit de un Imperiu «bizantin». Unii cercetători au susținut că istoria bizantină începe în anul 395, anul morții lui Teodosie și al împărțirii Imperiului între Arcadius și Honorius. Alții sunt de părere că abia domnia lui Iustinian (527-565), dacă nu chiar aceea a lui Leon Isaurianul (717-740) ar marca începutul Imperiului bizantin. E vorba de controverse fără rost. Imperiul poate fi numit bizantin din momentul în care împăratul – numit statornic până în 1453 «împărat al romanilor» – părăsește Roma, în stare de iremediabilă decădere, și mută capitala în Constantinopolul menit să devină centrul administrativ și politic al Imperiului. Procesul evolutiv, lent și îndelungat, al transformării principatului lui Augustus într-o monarhie creștină și

orientală a fost marcat, poate, de date mai importante; nici una nu este însă mai semnificativă.

Nu sunt mai puțin zadarnice controversele privitoare la denumirea cea mai potrivită pentru acest Imperiu. Erudiții francezi care au pus, în secolul al XVII-lea, bazele bizantinologiei științifice, Labbé și, mai ales, Ducange, vorbeau pur și simplu de «istorie bizantină». Cei care au complicat lucrurile, atribuind istoriei și funcții polemice, au fost filosofii din secolul al XVIII-lea: ei au ținut să condamne Bizanțul pentru că li se părea a fi desăvârșita întruchipare a absolutismului monarhic și a religiozității. Părintele acestei direcții de gândire a fost Voltaire, potrivit căruia există «o istorie și mai ridicolă decât istoria romană de la Tacit încoace: istoria bizantină. E o colecție netrebnică de declamații și de miracole. Ea este rușinea spiritului omenesc, după cum Imperiul grecesc a fost rușinea lumii. Turcii au măcar mai mult bun simț: ei au învins, s-au bucurat de viață, au scris foarte puțin».

Istoria bizantină nu s-a eliberat încă de povara acestei judecăți tributare ignoranței și subiectivității. Persistă și azi convingerea că Bizanțul nu ar fi fost decât o palidă supraviețuire a Imperiului roman, a cărui necontenită decădere ar fi durat până la prăbușirea sa definitivă, pe fondul ciorovăielilor călugărimii și al ceremoniilor complicate ale unei curți aproape barbare. E condamnat, fără să fie ascultat. Bizanțul este nevoit să sufere această nedreptate din pricină că nu a avut parte de un mare istoric, de un Tucidide sau de un Tacit, ci numai de cronicari, a căror limbă greacă este adesea greu de înțeles: e mai ușor să-i disprețuiești decât să-i citești. Am scris această carte din dorința

de a demonstra că un Imperiu care, vreme de unsprezece secole, a rezistat, pe hotarul dintre Occident și Orient, loviturilor venite când din partea unuia, când a celuilalt și care și-a împlinit față de amândouă misiunea istorică și civilizatoare, merită mai mult decât indiferență ori dispreț.

Capitolul I

Constantin. Monarhia creștină și orientală

Domnia lui Constantin, în timpul căreia Imperiul păgân devine Imperiu creștin, iar Roma își pierde întâietatea în favoarea Constantinopolului, marchează începutul istoriei bizantine. Trebuie să reamintim însă că între istoria romană și istoria bizantină nu există ruptură: vreme de aproape trei secole, până la eșecul încercării lui Iustinian de a reface unitatea Imperiului, cea din urmă apare ca o continuare firească a celei dintâi. De-a lungul acestor trei secole, moștenirea Romei și a Greciei, pusă în primejdie de năvălirile barbare, a fost treptat transferată în Bizanț, iar Imperiul, supus acțiunii unor puternici factori modelatori, a dobândit trăsăturile esențiale ale viitorului Imperiu bizantin.

Criza din secolul al III-lea. Asemenea tuturor marilor evenimente istorice și acesta are origini îndepărtate: am putea susține, fără paradox, că monarhia constantiniană exista, în germene, în însuși principatul lui Augustus. Să ne gândim numai la secolul al III-lea. După epoca strălucită a Antoninilor, după acest secol minunat de «pace romană», secolul al II-lea,

Imperiul trece printr-o cumplită criză, în urma căreia era gata să se prăbușească. Criză internă: împărații sunt fie ridicați pe tron, fie detronați numai de capriciul și lăcomia soldaților; aproape toți mor de moarte violentă. S-a vădit atunci mai bine ca oricând marea slăbiciune a regimului instituit de Augustus: lipsa unei reguli de succesiune la conducerea imperiului. Criză externă: de-a lungul imensei frontiere, barbarii atacă și sparg *limes*-ul construit de Hadrian; Italia însăși este amenințată și, pentru a feri măcar Roma de un asalt fatal, Aurelian construiește puternica ei incintă. Criză economică: comerțul stagnează, ogoarele sunt părăsite ori devastate, impozitele nu mai pot fi încasate, moneda se depreciază. În sfârșit, criză religioasă și morală: păgânismul latin, în forma în care încercase să-l reînsuflețească Augustus, nu mai răspundea de mult în chip satisfăcător frământărilor unor conștiințe angoasate. Religiile și superstițiile Orientului se răspândiseră în întreg Imperiul, pe teritoriul căruia se întâlneau și se confundau credințele cele mai ciudate, riturile cele mai stranii. Oamenii aspirau la o religie desprinsă cu totul de această lume decepționantă, o religie care să transfere într-o altă lume țelul și finalitatea existenței pământești. Spiritele cele mai elevate erau atrase de monoteism. Creștinismul își desăvârșea discret organizarea și-și definea dogmele.

Secolul al III-lea a cunoscut totuși câțiva împărați energici și bine intenționați: cu foarte puține excepții, toți au fost uciși de soldații lor înainte de a fi putut înfăptui ceva folositor; toți au fost nevoiți să-și consacre puținul timp pe care li-l lăsa la dispoziție îngăduința legiunilor unui necontenit du-te vino de la o graniță la alta pentru a pune stavilă valurilor de barbari

care năpădeau Imperiul, pătrunzând prin marile breșe deschise în sistemul lui de fortificații. Într-un târziu, domnia lui Dioclețian (285-305) a demonstrat că un singur om, hotărât și energic, poate fi în stare să pună capăt decăderii Imperiului, înfăptuind, cu îndrăzneală, reforma necesară, recomandată de învățămintele unui secol întreg de turburări.

Doclețian și primele reforme. Dioclețian merită să ne rețină o clipă atenția nu numai ca predecesor imediat al lui Constantin, ci și pentru că a fost împăratul care a salvat Imperiul, impunându-i o reformă tot atât de profundă ca și reformele înfăptuite de Augustus sau de Hadrian. În multe privințe, Constantin nu face decât să continue, să completeze, să consacre opera lui Dioclețian și, nu o dată, este greu să deosebești măsurile unuia de ale celuilalt împărat.

Dioclețian face din împărat un personaj sacru, adorat potrivit unor rituri foarte minuțios reglementate, împrumutate din eticheta curților orientale: lumea se prosternează în fața împăratului, îi sărută faldurile mantiei de purpură. Și tot Dioclețian aplică hotărât principiul absolutismului monarhic și corolarul acestuia, al centralizării administrative, cu toate consecințele lor: senatul nu mai are nici un rol efectiv, iar senatus-cunsultele sunt suprimate; provinciile senatoriale dispar o dată cu ultimele privilegii ale Italiei; cârmuirea Imperiului este încredințată exclusiv consilierilor, birourilor și agenților împăratului.

Aducându-și aminte de primejdiile în care anarhia militară aruncase Imperiul, Dioclețian a separat totodată strict funcțiile

civile de comandamentele militare, retrăgând guvernatorilor de provincii autoritatea asupra unor trupe și suprimând dreptul generalilor de a deține vreun rol în administrație.

Era absolut necesar, în sfârșit, pentru Dioclețian, să rezolve cele două probleme de care depindea salvarea Imperiului: apărarea teritoriului și regularitatea succesiunii. Nu în alt scop, ci numai pentru a o rezolva pe cea dintâi, dându-și seama că era cu neputință ca un singur *imperator* să apere imensa frontieră a Imperiului, Dioclețian și-a asociat ca «august», încă din 286, pe Maximian. I-a încredințat acestuia apărarea Occidentului și a asumat el însuși sarcina apărării Orientului: fie spus în treacăt, devenea astfel evident că Imperiul se îndreaptă către o inevitabilă împărțire și era recunoscută de pe acum predominanța Orientului grecesc asupra Occidentului latin.

Și nu în alt scop, ci numai pentru a da Imperiului acel statut succesoral care-i lipsise întotdeauna, Dioclețian a transformat, în 293, această diarhie într-o tetrarhie, asociind celor doi auguști doi cezari, pe Constanțiu Chlorus și pe Galerius: ei aveau datoria să-i asiste pe cei doi auguști în activitatea lor administrativă curentă, dar erau totodată și succesorii lor desemnați.

Dioclețian a dorit să vadă cum funcționează sistemul pe care l-a creat. Când l-a asociat la imperiu pe Maximian, i-a pus o condiție: Maximian trebuia să abdice și el, atunci când ar fi abdicat Dioclețian. Evenimentul, unul dintre cele mai neobișnuite din cursul acestei mari domnii, s-a produs în 305. Dioclețian s-a retras în mărețul palat, de factură orientală, pe care și-l construise la Split. Constanțiu Chlorus și Galerius au devenit auguști.

Constantin reface unitatea Imperiului. Un ofițer relativ obscur, Severus, i-a fost asociat în calitate de cezar lui Constanțiu Chlorus atunci când, în urma abdicării lui Maximian, el a devenit august. Această alegere i-a nemulțumit pe doi tineri ambițioși: pe Maxențiu, fiul lui Maximian și pe Constantin, fiul lui Constanțiu Chlorus, născut dintr-o primă căsătorie a acestuia cu o fată din popor, pe nume Elena (slujnică, se zicea, într-un han). Moartea lui Constanțiu Chlorus, în 306, a declanșat un șir de tulburări și de acte de uzurpare: Constantin e proclamat august de legiunile din Gallia și Britania, în vreme ce Maxențiu e proclamat *princeps* la Roma și, curând după aceea, august de cohortele pretoriene; după câțiva ani de mare confuzie, în 311, Constantin și Maxențiu rămân singuri, față-n față, gata de înfruntare.

În Orient, după abdicarea lui Dioclețian, Galerius devenise august, iar el își asociase în calitate de cezar un ofițer, Maximin Daia. Toate au mers bine până la moartea lui Galerius, în mai 311. Atunci, Maximin Daia a trebuit să se confrunte cu un competitor, pe nume Licinius, numit de Galerius, în vremea turburărilor, august în Occident, dar care nu izbutise să se impună acolo și sconta, în consecință, să-și ia revanșa în Orient.

Evenimentele se vor desfășura de acum înainte potrivit unei logici firești: în Occident, Constantin se debarasează de Maxențiu, iar în Orient, Licinius de Maximin Daia; Constantin se va debarasa apoi de Licinius. Bătălia în urma căreia Constantin a ajuns stăpân pe tot Occidentul a avut loc la 28 octombrie 312, la Stâncile-Roșii, acolo unde podul Milvius trece

peste Tibru, nu departe de Roma: Maxențiu a pierit aici înnecat, iar Constantin și-a făcut intrarea triumfală în Roma. În Orient, Maximin Daia a fost înfrânt de Licinius, în preajma Adrianopolului, la începutul lui 313: el s-a refugiat în Asia Mică, unde a murit, în același an, fie de boală, fie otrăvit.

Între Licinius și Constantin părea să domnească deplina înțelegere. În 317, ei au convenit să numească cezari pe doi fii ai lui Constantin, pe Crispus și pe Constantin cel Tânăr, pe de o parte, pe un fiu al lui Licinius, Licinius cel Tânăr, pe de alta: decizie gravă, căci ea tindea să înlocuiască principiul asocierii prin acela al eredității în privința transmisiunii puterii, într-un moment în care se părea că se dorește restaurarea regimului lui Dioclețian. Această decizie determina, firește, pe fiecare dintre auguști să caute să acapereze în beneficiul propriei sale familii toată puterea. Ea a contribuit, mai mult decât motivele religioase despre care vom mai avea prilejul să vorbim, la declanșarea războiului, izbucnit cel târziu în 324: Licinius a fost înfrânt la Adrianopol, apoi, încă o dată, la Chrysopolis; el a fost nevoit să se predea lui Constantin care, în pofida făgăduielilor anterioare, a poruncit să fie ucis, tot așa cum, ceva mai târziu, a poruncit să fie ucis Licinius cel Tânăr.

Constantin rămânea singurul împărat. El crease cezar pe al treilea său fiu, Constanțiu: el instituia astfel transmiterea pe cale ereditară a puterii imperiale, căreia îi restabilea totodată unitatea. Din sistemul tetrarhiei nu mai rămânea nimic.

I. Constantin și creștinismul

Problema. Înainte de Constantin, Imperiul roman este un imperiu păgân; de la Constantin încoace, un imperiu creștin. Suntem confruntați cu unul dintre cele mai importante evenimente, dar și cu una dintre cele mai complexe probleme ale istoriei. Faptul în sine nu poate fi negat și tradiția creștină nu s-a înșelat atunci când i-a așezat pe Constantin și pe mama sa, Elena, în rândul sfinților. Dar aceeași tradiție creștină a introdus din capul locului în relatarea acestor fapte ieșite din comun mai multe elemente miraculoase decât era necesar.

De istoria domniei lui Constantin se leagă totodată o problemă de critică a izvoarelor care nu a fost rezolvată satisfăcător decât în ultimii ani. Documentul socotit cel mai important, cel puțin în privința raporturilor lui Constantin cu creștinismul, era o *Viață a lui Constantin* publicată sub numele scriitorului creștin Eusebiu din Cezareea. Dar studii recente, în primul rând cele ale marelui bizantinist belgian Henri Grégoire, au dovedit că această biografie cuprinde, pe lângă un probabil «nucleu eusebian», pasaje foarte întinse scrise, cu siguranță, mai târziu. Metoda științifică ne obligă să privim cu cea mai mare neîncredere un text datorat, poate, nu unui contemporan care l-a cunoscut personal pe Constantin – mă gândesc la Eusebiu – ci unui compilator de la sfârșitul secolului al IV-lea sau de la începutul secolului al V-lea.

Să ne oprim, de pildă, asupra unui singur episod, acela al faimoasei viziuni care ar fi precedat bătălia de la podul Milvius împotriva lui Maxențiu. Povestirea tradițională relatează câteva

fapte esențiale, în succesiunea bine știută: apariția pe cer a unei cruci strălucitoare însoțite de cuvintele «întru acest semn vei învinge», porunca dată de Constantin soldaților săi de a reproduce acest semn pe scuturile lor, convertirea, victoria. Toate aceste fapte, incluse în *Viață*, nu se regăsesc însă în nici un alt text contemporan cu Constantin și, lucru încă și mai grav, ele sunt ignorate de Părinții Bisericii, inclusiv de sfântul Augustin. Câtă credibilitate putem acorda relatărilor dintr-un asemenea text, afară doar dacă nu socotim că tot ce privește viziunea este apocrif?

Singurele texte pe care va fi prudent să ne sprijinim sunt, în afara panegiricelor oficiale, *Istoria bisericească* a lui Eusebiu, câtuși de puțin îndoielnică (și care nu vorbește, de altminteri, despre nici o viziune) și tratatul lui Lactanțiu *Despre moartea persecutorilor*. Împreună cu documentele arheologice, epigrafice, numismatice, ele ne îngăduie să reconstituim scenariul care urmează și care, fără să fie, firește, definitiv, este, oricum, diferit de cel tradițional.

Cult solar și creștinism. Constantin a fost inițial păgân și adept al cultului solar, iar cea dintâi și singura, probabil, viziune pe care el a avut-o vreodată este una păgână. O cunoaștem dintr-un panegiric rostit înaintea lui Constantin, la Trèves, în 310: într-un sanctuar galic, i s-a arătat lui Constantin zeul Apolo, însoțit de o Victorie și ținând în mâini cununi de laur în interiorul cărora era un semn interpretat de Constantin ca o prevestire de domnie îndelungată. Această viziune a jucat un rol important în viața lui Constantin: dacă mai înainte nu fusese,

el a devenit atunci și a rămas multă vreme un adept fervent al cultului solar. Mărturisesc despre acest lucru monedele, mai cu seamă acelea care poartă, alăturate pe aceeași piesă, efigiile lui Constantin și a zeului solar.

Tot atunci, situația creștinilor în Imperiu avea să se schimbe cu totul, fără vreo intervenție în acest sens din partea lui Constantin. Adevăratul edict de toleranță a fost emis, în 311, de Galerius. El proclama recunoașterea creștinismului ca religie și dădea creștinilor dreptul de a se întruni, sub condiția de a nu tulbura ordinea publică; în schimb, ei aveau datoria să se roage zeului lor pentru prosperitatea împăratului și a statului. Explicația emiterii acestui edict, surprinzător dacă ne gândim că, mai înainte, Galerius persecutase cu asprime pe creștini, trebuie căutată, poate, în starea de derută în care el se găsea în acel moment, atins fiind de o boală necruțătoare, de pe urma căreia avea să și moară în scurtă vreme: este de crezut, de asemenea, că romanii începuseră să se sature de atâtea persecuții, vădit zadarnice, împotriva creștinilor. Oricum, adevăratul edict de toleranță este cel al lui Galerius, iar tradiția care stăruie să-i transfere meritul asupra așa numitului – în chip impropriu, cum vom vedea – edict din Milan nu este conformă cu realitatea.

În anul următor, 312, a avut loc vestita bătălie de la podul Milvius. Am văzut că trebuie respinsă ca inautentică relatarea despre această bătălie din *Viața lui Constantin*, datorată unui pseudo-Eusebiu. Ne rămân două alte mărturii: cea din *Istoria bisericească* și cea a lui Lactanțiu. *Istoria bisericească* nu pomenește nimic despre vreo viziune ori despre ceva asemănător. Lactanțiu nu vorbește nici el nici despre vreo viziune, nici despre vreo

cruce strălucitoare, ci numai de un vis prin care Constantin ar fi fost sfătuit, în ajunul bătăliei, să zugrăvească pe scuturile soldaților săi un semn descris în felul următor: «Litera X, traversată de o bară curbată la vârf». Unii critici, precum Henri Grégoire, resping această relatare a lui Lactanțiu, în care văd numai o ajustare a viziunii păgâne din 310. Alții cred că ea poate fi acceptată și găsesc aici explicația monogramei constantiniene, ce va fi interpretată curând ca o reprezentare a primelor două litere grecești ale numelui lui Cristos. Vom reține din toate acestea numai faptul că nimic nu ne îngăduie să afirmăm că împăratul Constantin ar fi fost, în 312, creștin.

Tradiția creștină nu acordă mai puțină importanță anului următor, 313, anul edictului din Milan: mărturie strălucită, se spune, a convertirii lui Constantin. Ce s-a întâmplat de fapt? Au avut loc la Milan, în 313, convorbiri între Constantin, învingătorul lui Maxențiu, și Licinius, care se pregătea să-l doboare pe Maximin Daia. A fost oare discutată în aceste convorbiri și politica de urmat față de creștini? Putem să presupunem că da, nu știm însă nimic sigur despre așa ceva. Singurul lucru pe care-l putem afirma cu certitudine este că avem două documente din această epocă:

1° Lactanțiu ne-a păstrat textul latin al unei ordonanțe din iunie 313, adresate de Licinius guvernatorului Bithyniei și afișate la Nicomedia; textul grecesc al acestei ordonanțe ne-a fost păstrat de Eusebiu în a sa *Istorie bisericească*. Fără să așeze nicidecum religia creștină mai presus de celelalte, ordonanța proclamă libertatea de conștiință și, în spiritul păcii și al dreptății, declară că bunurile confiscate de la creștini trebuie

să le fie restituite. Acesta este documentul numit «edictul din Milan», act din care i se face un titlu de glorie lui Constantin. Ar fi mai corect să-l numim «ordonanța din Nicomedia», arătând că este vorba, de fapt, de o ordonanță a lui Licinius destinată Orientului.

2° Celălalt document este o rugăciune, al cărei text ne-a fost păstrat de Lactanțiu. Ea fusese compusă de Licinius (sau, spune Lactanțiu, revelată lui Licinius), care i-a pus pe soldații săi s-o învețe și s-o rostească înainte de bătălia hotărâtoare împotriva lui Maximin Daia. Nu e vorba nicidecum de un text propriu-zis creștin, chiar dacă nici o formulă dintr-însul nu ar fi putut să jignească sensibilitatea unui creștin: este vorba de o invocație adresată unui zeu suprem, în care, la nevoie, credincioșii lui Mitra ori ai Soarelui puteau să-și recunoască tot atât de bine ca și creștinii zeul.

Acestea sunt cele două texte care ne permit să ne facem o părere despre starea de spirit a împăraților în jurul anului 313. Nu trebuie să uităm că ambele provin de la Licinius și privesc Orientul: să fie asta o dovadă a faptului că Licinius, angajat total în lupta împotriva lui Maximin Daia, avea de gând să câștige de partea lui importantele comunități creștine din Orient? Cât despre Constantin, este foarte verosimil ca el să fi cunoscut și aprobat aceste texte, de vreme ce, după câteva luni, înaintea bătăliei decisive împotriva lui Maxențiu, el însuși pare să fi reacționat față de favorizarea proliferării riturilor păgâne de către dușmanul său, formulând declarații de toleranță și invocații adresate unui zeu în care creștinii puteau să-l recunoască pe al lor. Nu știm însă nimic sigur în această privință;

iar pe un document autentic de care dispunem pentru același an 313, un medalion de aur, bătut în atelierul imperial din Tarragona, putem vedea, îngemănate, efigiile lui Constantin și a zeului solar. Putem oare să admitem că, la această dată, Constantin fusese într-adevăr *convertit*, în toată puterea cuvântului, la creștinism?

Convertirea lui Constantin. Studii recente, întemeiate mai ales pe cercetări numismatice, ajung la concluzia că apropierea lui Constantin de creștinism a început să se manifeste clar abia din 320. A fost oare această orientare numai expresia unei convingeri intime sau a fost ea determinată și de iminența conflictului cu Licinius? Potrivit *Vieții* lui pseudo-Eusebiu, persecutarea creștinilor din Orient de către Licinius a fost motivul războiului, ceea ce este, evident, inexact. Este totuși posibil ca acest conflict, în care ambiția lui Constantin a jucat cu siguranță rolul hotărâtor, să fi luat în cele din urmă, între altele, și înfățișarea unui conflict religios. Poate că înfrângerea lui Licinius, în 324, la Adrianopol, a apărut ca înfrângere a păgânismului, iar victoria lui Constantin ca victorie a creștinismului. Se cuvine însă să atragem atenția asupra faptului că, după victorie, Constantin nu s-a gândit nicidecum să impună creștinismul drept religie oficială. Dacă e să-l credem pe pseudo-Eusebiu, care nu poate fi bănuit decât de exagerarea propensiunii lui Constantin către creștinism, după victorie, acesta a adresat orientalilor o proclamație prin care recunoștea libertatea fiecăruia de a-și urma credința.

Iată, așadar, cât de prudenți trebuie să fim atunci când vorbim despre *convertirea* lui Constantin. Trebuie să ne ferim de două excese contrarii. Nu trebuie să uităm că apropierea lui Constantin de credința creștină s-a înfăptuit treptat, ca efect, se pare, al unui șir de împrejurări, dacă nu de considerente politice, mai curând decât în urma unei iluminări interioare; că, multă vreme, creștinismul a putut să i se pară superior altor religii ale timpului, nu însă și esențial diferit de ele; că el a rămas, de altfel, pe toată durata domniei sale *pontifex maximus* și că, dacă a dorit să purifice păgânismul de tarele și de superstițiile grosolane de care era grevat, el n-a căutat nicidecum să-l înjosească.

Ar fi, pe de altă parte, lipsit de sens să contestăm că împăratul Constantin a fost întotdeauna preocupat de problema creștină; că el s-a arătat de la început deosebit de tolerant față de creștini și, curând, deosebit de favorabil lor; și, în sfârșit, că s-a convertit totuși cândva, de vreme ce a fost botezat. E adevărat că și-a amânat botezul până în ajunul morții: dar poate că amânarea nu dovedește indiferență; oamenii procedau pe atunci foarte frecvent în felul acesta, crezând că așa toate greșelile comise în timpul vieții erau anihilate cu desăvârșire. Mai ciudat pare faptul că pe Constantin l-a botezat un episcop *arian*. Este momentul să spunem, prin urmare, câte ceva despre raporturile lui Constantin cu Biserica.

Constantin și Biserica. O religie care trăiește și crește prin propria ei energie, cum era atunci religia creștină, nu mai are nevoie să-și dorească altceva decât libertate și siguranță; iar

Constantin, conștient de ce făcea, i le-a dăruit și pe una și pe cea cealaltă. În vremea lui, lumea romană se umple de biserici și, în sânul comunității creștine, în continuă creștere, se dezvoltă o intensă activitate teologică. Din nefericire, ereziile s-au dezvoltat și ele în aceeași măsură. Trec peste cele mai puțin importante, chiar peste *donatism* (deși el i-a dat, pentru prima dată, lui Constantin prilejul de a interveni în treburile interne ale bisericii) și mă opresc numai asupra *arianismului*. Este numită astfel o doctrină, apărută, poate, încă din secolul al III-lea, în Siria, dezvoltată însă, în orice caz, în secolul al IV-lea, de Arie, preot din Alexandria. Arie nu admitea egalitatea celor trei persoane ale Treimii: el susținea că, dacă Tatăl sau Dumnezeu, este etern și nu zămislit, Fiul este o făptură a Tatălui; el nega, prin urmare, *consubstanțialitatea*, adică, indirect, divinitatea lui Cristos. El a fost excomunicat de episcopul Alexandriei printr-o hotărâre confirmată de un sinod, dar infirmată apoi de un altul: întreg Orientul creștin era dezbinat din pricina acestei dispute și Constantin s-a hotărât să intervină, fără îndoială, în primul rând, în interesul păcii.

Incapabil să-i facă pe adversari să ajungă la o înțelegere, el a întrunit, în 325, la Niceea, un sinod, primul sinod ecumenic. După mai multe luni, episcopii au căzut de acord asupra unui text pe care l-au semnat toți, în afară de doi: acesta este «simbolul de la Niceea», *Crezul*, în care se declară expres că Fiul este consubstanțial cu Tatăl (în greacă, *homoousios*, «de o ființă»). Importanța acestui sinod nu decurge numai din faptul că, trebuind să formuleze pentru prima dată cu precizie dogma Trinității, el punea bazele doctrinale ale religiei creștine; acum,

pentru prima dată, puterea imperială intervine într-o chestiune dogmatică: acest sinod a pus, aşadar, şi bazele viitoarei întocmiri a relaţiilor dintre temporal şi spiritual. Zic bine *temporal*, căci împăratul Constantin intervine doar ca putere temporală, s-ar putea spune chiar ca putere poliţienească. Scopul său nu pare să fi fost altul decât menţinerea păcii şi a ordinii în Biserica creştină, devenită unul din organele importante ale Imperiului. Că este aşa o dovedeşte comportamentul său îndată după încheierea sinodului: el devine executorul deciziilor acestuia, îi exilează în Illyria pe Arie şi pe cei mai turbulenţi dintre partizanii lui. Iar atitudinea sa ulterioară faţă de arianism dovedeşte încă şi mai bine, după părerea mea, că el a fost călăuzit mai curând de un scrupul politic decât de o convingere intimă.

Evoluţia acestei atitudini ne face să vedem că împăratul Constantin, atât de energic în acţiunile sale, atât de ferm în măsurile privitoare la conduita morală (a pedepsit foarte aspru adulterul, delaţiunea etc.), era, în schimb, şovăitor, influenţabil, înclinat să «repună neîncetat în discuţie lucrul judecat» (A. Piganiol), asta, poate, din dorinţa de a fi cât mai drept. La numai câţiva ani după sinodul de la Niceea, constatăm că arianismul se reafirmă, Arie este rechemat din exil, în vreme ce principalul său adversar, Atanasie al Alexandriei este exilat. Care erau sentimentele de care se lăsa condus Constantin? Descoperise oare el că arianismul era, cel puţin în Occident, mai puternic decât ortodoxia? A avut el îndoieli asupra corectitudinii deciziilor luate de sinodul niceean? Nu ştim. S-a presupus că ar fi fost influenţat de sora sa, Constantia, foarte legată de episcopul arian Eusebiu din Nicomedia. Fapt este că Eusebiu

din Nicomedia l-a botezat, pe patul de moarte, pe Constantin. Dar tot atunci, ultimă contradicție, el ar fi poruncit să fie rechemat din exil dușmanul lui Arie, Atanasie...

Figura creștinului Constantin, conturată de faptele mai sus evocate, pare deosebit de complexă. E sigur că n-a fost deloc creștinul «dintr-o bucată» pe care ține să ni-l înfățișeze o anumită tradiție. Dacă încercăm să facem, din acest punct de vedere, bilanțul domniei sale, putem spune următoarele: creștinii nu au fost persecutați, ci tratați favorabil; religia lor n-a mai fost interzisă, ci licită; creștinismul n-a fost situat, în drept, mai presus de păgânism, dar a fost pus, în fapt, în situația de a-l învinge definitiv; el nu a fost religie de stat, ci religie privilegiată; și, pentru prima dată în istorie, un împărat a primit botezul, iar statul s-a interesat de treburile interne ale bisericii. Toate acestea sunt, fără îndoială, argumente suficiente pentru îndreptățirea locului eminent pe care tradiția creștină i-l acordă lui Constantin.

II. Întemeierea Constantinopolului

Trebuie să ne punem de acord asupra termenului atunci când vorbim de *întemeierea* Constantinopolului de către Constantin. Nu e vorba nicidecum de un oraș nou, construit pe un nou amplasament. Veche colonie megariană, Bizanțul ocupa deja vârful peninsulei triunghiulare dintre Marea Marmara și vastul port natural al Cornului de Aur. Bizanțul își datorase multă vreme atât prosperitatea, cât și încercările istorice prin care a trecut, acestei situări extrem de favorabile, pe marea

cale de comerț a Strâmtorilor, calea grâului în antichitate, în punctul de întâlnire al Europei cu Asia. Dar el nu era decât un târg, atunci când Constantin l-a ales pentru a da Imperiului o a doua capitală.

Înainte de Constantin, lumea romană avea o singură capitală, Roma; după Constantin, ea are, teoretic, două, Roma și Constantinopolul, dar, în realitate, în vreme ce Roma e lăsată să decadă, Constantinopolul crește pe zi ce trece, iar faptul că el este orașul de reședință al împăratului și sediul administrației centrale este de ajuns pentru ca el să devină adevărata capitală. Acesta este evenimentul esențial al domniei lui Constantin, mult mai important, după părerea mea, decât însăși convertirea împăratului la creștinism, care n-a făcut altceva decât să grăbească o evoluție ineluctabilă.

S-a spus, încă din antichitate, despre Constantin că ar fi părăsit Roma, citadela păgânismului, deoarece știa că acolo nu se bucură de popularitate. Afirmație falsă, după cum falsă este și mărturia lui pseudo-Eusebiu, potrivit căreia el ar fi dorit să facă din Constantinopol un oraș creștin. «Întemeierea» orașului a fost săvârșită potrivit ritualurilor păgâne și, chiar dacă împăratul Constantin a construit acolo biserici, el a permis existența mai departe a templelor (poate chiar, potrivit mărturiei, în această privință puțin îndoielnice, a păgânului Zosimos, el a dispus să fie ridicate noi temple). Constantin s-a lăsat călăuzit, în fapt, de considerente strategice, economice, politice. *Strategice*: amenințările cele mai grave la adresa Imperiului veneau din partea goților și a perșilor; Roma, ea însăși expusă unor eventuale atacuri ale populațiilor din

Germania sau Illyria, era mult prea departe de aceste două teatre de operații; Constantinopolul, fortăreață inexpugnabilă, era totodată o excelentă bază de plecare, terestră și maritimă, împotriva barbarilor din nord și din est. *Economice*: necesitatea, în vremuri tulburi, de a menține libertatea circulației prin Strâmtori și de a asigura desfășurarea schimburilor comerciale între Mediterana și țările riverane Mării Negre, între Europa și Asia. *Politice*, în sfârșit: decăderea generală a Italiei, foarte evidentă încă din secolul al II-lea, s-a precipitat; preocupată numai de menținerea străvechilor ei privilegii, trufașa Romă era un oraș mort; bogat și civilizat, Orientul grecesc se dovedea a fi partea cu adevărat vie a Imperiului.

Roma încetase, de altfel, încă din secolul al III-lea să mai fie capitala efectivă a Imperiului. Nu este oare semnificativ că nici unul dintre cei patru suverani ai tetrarhiei nu și-a fixat reședința la Roma și că, în cadrul Italiei însăși, în această vreme, Milanul îi luase locul? Nici Constantin nu și-a avut reședința la Roma, ci la Trèves, la Sirmium (Mitrovica), la Sardica (Sofia), la Nicomedia: câte orașe, tot atâtea etape pe marele drum dinspre Occident spre Orient, care trecea și prin Constantinopol, dar care ocolea acum Italia.

Încă din 324, după victoria asupra lui Licinius care-i aducea stăpânirea Orientului, Constantin alesese, printr-o inspirație de geniu, Bizanțul. Lucrările au început de îndată și au durat până în 336, cu participarea unui număr important de muncitori: au fost angajați, dintr-o dată, pentru săpături, 40.000 de goți. Pentru împodobirea noului oraș, multe alte orașe mari au fost deposedate de operele lor de artă, multe monumente

de coloane și sculpturi. Pentru ca nobilii romani să fie atrași la Constantinopol, li s-au dăruit aici palate noi; iar pentru atragerea poporului, au fost instituite *annona*, în forma în care ea funcționa la Roma, și distribuțiile gratuite de grâu. Constantin însuși trasase hotarele orașului, căruia îi destinase din capul locului o suprafață de patru-cinci ori mai mare decât a vechiului Bizanț. Inaugurarea solemnă a avut loc înainte de încheierea tuturor lucrărilor, la 11 mai 330. Din acel moment, reședința împăratului va fi la Constantinopol, iar sediul consiliului Imperiului tot acolo. Orașul, căruia Constantin îi dăduse propriul său nume, este desemnat frecvent și prin expresia «noua Romă» care va rămâne legată de el. Ca și Roma, Constantinopolul va avea șapte coline și paisprezece regiuni; el va avea un forum, un capitoliu, un senat; mai mult, teritoriul său va fi socotit italic, nu provincial, va fi scutit, așadar, de impozitare. Roma nu-și pierde încă nici unul din privilegii, dar ele sunt acordate și Constantinopolului. Și acesta din urmă devine, în chip firesc, adevărata capitală, în vreme ce Roma e lăsată să repete stereotip, fără efect, în singurătate și uitare, gesturile moștenite din gloriosul ei trecut. «Pe unele monede din 330 sunt reprezentate cele două orașe, sub formă de busturi, purtând pe capetele lor cununi de laur și coifuri, iar pe umeri mantia imperială; dar sceptrul e ținut de Constantinopol» (L. Bréhier).

Consecințele acestor evenimente au fost uriașe. Este vorba, în primul rând, de adversitatea care apare între Occidentul latin, lăsat, pare-se, pradă declinului iremediabil, pe de o parte și Orientul grecesc, pe de alta. Întemeierea Constantinopolului marchează victoria Orientului asupra Occidentului și a unei

anumite forme de elenism, puternic orientalizat, asupra latinității.

Ea a fost totodată punctul de pornire al unei noi civilizații, ce merită numele de civilizație *bizantină*, deoarece nici un alt oraș n-a acționat vreodată în istorie, în nume propriu, atât de puternic și de durabil precum Constantinopolul. Imperiul avea să fie amenințat, atacat, invadat din toate părțile: Constantinopolul va rezista vreme de unsprezece secole. Iar la adăpostul zidurilor lui, în palatele lui, în mănăstirile și atelierele lui, se va produce acea fuziune de elemente greco-latine, orientale și creștine, al cărei produs este civilizația bizantină.

Să încercăm, în sfârșit, să ne închipuim ce anume s-ar fi petrecut atunci când Roma, a cărei cădere nu putea fi evitată, ar fi pierit sub valurile năvălirilor barbare. Întregul patrimoniu al civilizației antice risca să dispară o dată cu ea, așa cum a și dispărut, de altfel, pentru câteva secole, în Occident. Nici un alt oraș nu era capabil să devină moștenitorul culturii clasice, nici chiar Antiohia sau Alexandria: cucerirea arabă era, de altminteri, iminentă. Îndată după întemeiere, Constantinopolul a atras la sine tot ce mai era viabil din civilizația greco-latină. Datorită puterii, bogăției și prestigiului său și chiar simplului fapt că a continuat să folosească limba greacă, Constantinopolul a izbutit să apere, atât cât a existat, acest patrimoniu. Cel mai mare titlu de glorie al lui Constantin este, poate, acela de a fi salvat, prin actul oportun de deplasare a centrului Imperiului, tot ce era de salvat.

III. Monarhia constantiniană și Imperiul în secolul al IV-lea

Este adevărat că, pe la mijlocul intervalului de trei secole care îl separă pe Augustus de Constantin, sub Hadrian, Imperiul roman suferise o reformă administrativă profundă: recrutarea armatei căpătase caracter regional; fuseseră organizate consiliul principelui și birourile imperiale; Senatului îi fusese retras dreptul de a administra Italia; se instituise, cel puțin pentru ordinul ecvestru, o ierarhie a funcțiilor, a retribuțiilor și a titlurilor: toate aceste măsuri aveau să aibă mari consecințe în viitor. Este adevărat de asemenea că și Dioclețian a fost autorul unei reforme care, în multe privințe, se confundă cu aceea a lui Constantin. Dar este tot atât de adevărat că îi revine lui Constantin meritul de a fi definitivat opera reformatoare inițiată de predecesorii săi: la sfârșitul domniei sale, toate mecanismele Imperiului dobândiseră caracteristici cu totul noi care ne îndreptățesc să vorbim despre începutul unei noi epoci istorice.

Imperiul și apărarea sa. Din punct de vedere geografic, limitele Imperiului au suferit prea puține schimbări. Rămân sub autoritate romană, în Europa, toate țările situate la vest și la sud de Rin și de Dunăre, la care se adaugă Britania, cu excepția Scoției și Irlandei de astăzi; în Africa, o zonă de coastă mai mult sau mai puțin lată, care se întinde din Maroc (Mauretania) până în Egipt și Egiptul însuși; în Asia, Arabia sinaitică, Palestina, Siria, Asia Mică, având drept limtă la est deșertul arabic, Imperiul persan, văile superioare ale Eufratului și

Tigrului. Teritoriul cuprins înăuntrul acestor frontiere este împărțit în peste o sută de *provincii*, între care diferențele de regim administrativ au dispărut. Diocletian grupează provinciile în douăsprezece *dioceze*, grupate și ele, la rândul lor, curând, în patru *prefecturi*: Galiile, Italia, Illyria, Orientul.

Apărarea Imperiului a fost organizată potrivit unui nou sistem. Se crezuse cândva că teritoriul poate fi mai bine protejat prin ridicarea de-a lungul întregii frontiere a unui soi de zid chinezesc, a unei linii continue de fortificații, *limes*-ul, la adăpostul căruia lumea se simțea în siguranță: treptat, orașele depășiseră limitele vechilor lor incinte, întinzându-se în câmpiile din jur, iar zidurile lor erau lăsate să se năruiască. Năvălirile din secolul al III-lea au dovedit fragilitatea acestui sistem. Sub puternica presiune a barbarilor, *limes*-ul s-a prăbușit, lăsând fără apărare orașele deschise din interior. Iată de ce se constată că acum cetățile își repară zidurile sau construiesc în grabă altele; iată de ce, de la Constantin înainte, principala forță de apărare a Imperiului n-a mai fost dispusă în zona de graniță, unde nu s-a păstrat decât o cortină de țărani cu atribuții ostășești, numiți *limitanei*, ci în fortărețe, unde erau instalate în garnizoană trupe bine pregătite. Măsura era cu atât mai oportună, cu cât barbarii erau mai numeroși și mai mobili și puteau oricând să spargă oriunde fragila barieră a *limes*-ului, dar ei nu cunoșteau deloc tehnica asediului și nu se pricepeau să ia cu asalt o fortăreață.

Împăratul și guvernarea. Împăratul este suveran absolut. Este zeu. Chiar în secolul al III-lea, Aurelian purtase în public

diadema, atribut divin, iar inscripțiile îi dădeau titlurile de *deus* și *dominus*. Necesara evoluție de la principat la monarhia de tip oriental, sub influența monarhiilor elenistică, egipteană, persană, se încheie în vremea domniilor lui Dioclețian și Constantin, când și riturile adorării principelui sunt minuțios organizate. Tot ceea ce este legat de împărat devine atunci *sacru*: ministrul de finanțe va deveni, din clipa în care averea împăratului se identifică cu aceea a Imperiului, «comitele sacrelor cheltuieli»; șeful garderobei imperiale, «comitele sacrului veșmânt» etc.

Această nouă concepție despre împărat implică o nouă concepție despre administrația imperială și guvernare. Ea se întemeiază pe două idei fundamentale: 1° Palatul imperial, *curtea*, am zice noi, devine centrul statului și «ea este tot una cu Imperiul» (V. Duruy, citat de F. Lot); 2° Oamenii nu mai servesc statul, ci pe împărat; noțiunea orientală și, în curând, medievală de serviciu personal al principelui înlocuiește noțiunea antică de magistratură. Trebuie să ne ferim să credem că ar fi vorba aici de o revoluție: întotdeauna împărații romani au avut «clienți» sau «prieteni» și tocmai dintre aceștia își recrutase chiar un Hadrian acel «consiliu al principelui» care luase treptat locul Senatului. Dar numai în vremea lui Constantin instituția capătă forma ei definitivă și de atunci marile posturi în stat sunt încredințate *însoțitorilor* împăratului, în latină *comites*, în franceză *comtes* (conți).

Pentru a se evita instalarea confuziei în masa tot mai mare de oameni care gravitează în jurul împăratului, a devenit necesar să se fixeze regulile *ierarhiei*. Sistemul este la antipodul celui

roman. Multă vreme, funcția exercitată depinsese de clasa căreia îi aparținea deținătorul ei: de acum înainte, clasa va depinde de funcție. Cercul din apropierea imediată a împăratului, membrii familiei sale, sunt *nobilissimi;* vin apoi *patricii*, *illustres* (iluștrii), *spectabiles* (respectabilii); *clarissimi* corespund aproximativ ordinului senatorial, iar *perfectissimi* ordinului ecvestru. «Societatea censitară a lui Augustus a fost înlocuită cu o ierarhie de funcționari» (E. Albertini).

Pentru a se evita, pe de altă parte, ca un funcționar să dobândească prea multă importanță și pentru a se îndepărta riscurile producerii unor acte de uzurpare ori de rebeliune, a căror gravitate fusese dovedită de secolul precedent, a fost legalizată o practică relativ recentă, pe cale de a se transforma în cutumă: separarea puterilor civile de cele militare. Generalii (*duci* sau *conți*) n-au mai putut să îndeplinească funcții administrative. La rândul lor, guvernatorii provinciilor și vicarii diocezelor, ba chiar și prefecții pretoriului sunt de acum înainte funcționari exclusiv civili. Cât despre administrația centrală, ea este încredințată birourilor imperiale, care, sub autoritatea *magistrului oficiilor*, își păstrează organizarea de ansamblu, inclusiv împărțirea în patru mari servicii, din vremea lui Hadrian.

Criză economică și transformări sociale. Toate aceste transformări profunde suferite de sistemul de guvernare sunt însoțite de transformări sociale care ating toate clasele și toate păturile. Originea lor trebuie căutată în criza economică provocată ori agravată de dezordinile și tulburările din secolul al III-lea. Încetinirea ritmului schimburilor comerciale, genera-

lizarea sărăciei, diminuarea numărului sclavilor, decăderea activităților industriale au modificat cu totul condițiile de viață și activitate economică, până atunci cu precădere urbane, din Imperiu. Transformările sociale sunt consecința acestei profunde modificări.

În primele trei secole, Imperiul roman se înfățișa ca o «federație de cetăți», constituită după modelul Romei. Fiecare oraș, imagine redusă a Romei, era administrat de magistrați și decurioni (senatori), care reproduceau ierarhia municipală romană. Acest fericit echilibru n-a supraviețuit prosperității: în secolul al III-lea, funcționarii imperiali, guvernatorul provinciei și, mai ales, curatorul însărcinat cu supravegherea conturilor nesocotiseră grav puterile organismelor municipale, ale căror sarcini sporiseră pe măsura scăderii rolului lor. Tradiția cerea ca un magistrat să cheltuiască sume mari pentru înfrumusețarea cetății și delectarea concetățenilor săi: pe măsura sărăcirii vechilor familii, a slăbit și aspirația membrilor lor la funcții și demnități, pe cât de deșarte, pe atât de costisitoare; după reformele lui Dioclețian, în urma cărora decurionii au fost însărcinați să repartizeze și să încaseze impozitele, aceste funcții și demnități au început să fie evitate; iar după ce Constantin i-a obligat pe magistrați să garanteze cu propria lor avere personală realizarea veniturilor din impozite, nimeni nu mai voia să le primească. Statul a intervenit atunci obligându-i pe cetățenii ale căror venituri atingeau un anumit nivel să accepte obligațiile și răspunderile curiei: s-a constituit astfel clasa ereditară a *curialilor*. «Este cu neputință ca fiul care moștenește un patrimoniu, să nu moștenească și obligațiile aferente lui. El este curial prin

ereditate ... și persoana curialului e aservită curiei, tot așa cum persoana țăranului e aservită gliei» (F. Lot).

Traiul la oraș, atât de îmbietor altădată, își pierduse cu totul farmecul. Cei mai bogați aveau cum să scape de el: se înscriau în senatul capitalei, eliberându-se astfel de obligațiile față de curia locală; iată de ce admiterea în rândurile *clarissimilor* a fost o favoare atât de căutată. Se constituie în felul acesta o clasă socială nouă, cea a marilor proprietari provinciali, care-și duc viața în deplină independență pe domeniile lor, unde scapă de sub autoritatea funcționarilor, se sustrag impozitelor, împart adesea dreptatea ei înșiși și dobândesc dreptul de azil. Mai mult, instituția *patronajului* le dă posibilitatea să atragă în jurul lor cele mai bune elemente din orașe; ei acordă protecție împotriva fiscului din ce în ce mai opresiv unor oameni care, de obicei, le donează în schimb bunurile lor, păstrându-și numai uzufructul. Patronajul a ajuns să reprezinte astfel un mare pericol pentru finanțele imperiale și de aceea el a fost în repetate rânduri – dar în zadar – interzis.

În urma crizei economice, importanța lumii rurale în raport cu cea urbană a crescut: pământul a redevenit principalul izvor de bogăție. Exploatarea lui trebuia sustrasă prin lege bunului plac al fiecăruia, ea trebuia să fie organizată ca un serviciu de stat. În consecință, țăranii au fost legați în măsură și mai mare decât *curialii* și artizanii din orașe de condiția lor și de pământ. Fie arendaș, fie proprietar, țăranul rămâne, fără îndoială, un om liber; el este însă legat de parcela de pământ pe care nu are dreptul să o părăsească și de pe care nimeni nu are dreptul să-l alunge. E ceea ce se înțelege prin expresia *aservire la glie*.

Soldați, funcționari, burghezi și artizani din orașe, țărani, legați, cu toții, de condiția lor în chipul cel mai strict și, adesea, în virtutea eredității: așa ni se înfățișează, începând din secolul al IV-lea, populația Imperiului. Numai puterea celor mari și bunăvoința împăratului aduc o notă de diversitate în acest tablou. Trăsătura cea mai izbitoare a acestor instituții este, fără îndoială, intervenția tiranică a statului în toate domeniile. Ea devenise inevitabilă și poate fi explicată prin două cauze. E vorba, în primul rând, de criza economică, din pricina căreia fiecare cetățean încerca să se elibereze de sarcinile sale și care a făcut ca statul să reacționeze cu brutalitate, fixându-l silnic pe fiecare într-o anumită stare, pentru a-l constrânge astfel să-și îndeplinească obligațiile care-i reveneau. În chip eronat, acest expedient a fost confundat cu un remediu. Dar numai actele de autoritate mai puteau asigura salvarea uriașului Imperiu eterogen, căruia Roma nu fusese în stare să-i dezvolte conștiința interesului comun. E vorba, în al doilea rând, de faptul incontestabil că regimul creat de Augustus eșuase, în sensul că nu fusese capabil să dea Imperiului o constituție pe măsură. Singura pe care o concepuse era regimul municipal al Romei, multiplicat la nesfârșit, prin imitație, în toate cetățile Romaniei. *Senatus populusque romanus*: numai că Senatul se coborâse la nivelul unui consiliu municipal, iar poporul devenise de mult doar o caricatură a poporului suveran de altădată, tot așa cum facțiunile din circ vor deveni o caricatură a forului. Salvarea ordinii de stat nu putea fi asigurată nici ea decât de un regim de autoritate impus de sus în jos.

Capitolul II

De la Constantin la Iustinian. Lupta împotriva ereticilor și a barbarilor (337-518)

Trăsături generale. Constantin întemeiase imperiul creștin și oriental. Vreme de aproape două secole, până la suirea pe tron a dinastiei iustiniene, urmașii săi vor avea drept principală misiune apărarea creștinismului împotriva ereziilor și a Orientului împotriva invaziilor.

E o epocă confuză în care se perindă la domnie, în Occident și în Orient, mai mult de douăzeci de împărați: spanioli, illiri, traci, un asiatic. Câteva domnii sunt mai îndelungate sau mai însemnate: lui Constanțiu al II-lea, fiul lui Constantin, îi urmează vărul său Iulian (361-363), cu care se stinge dinastia lui Constanțiu Chlorus. Apoi Valentinian domnește peste Occident, iar Valens peste Orient (364-378). Lui Valens îi urmează spaniolul Teodosie I, supranumit cel Mare (379-395), ai cărui fii domnesc unul, Honorius, peste Occident, iar celălalt, Arcadius, peste Orient (395-408), unde are ca succesor, la rându-i, pe fiul său, Teodosie al II-lea (408-450). Apoi, în vreme ce Occidentul cade pradă barbarilor, Orientul este cârmuit suc-

cesiv, de la 450 la 518, de Marcian, Leon I, Zenon și Anastasie. Dintre toate aceste domnii, două sunt mai importante: cea a lui Teodosie I, ultimul care a cârmuit efectiv întregul Imperiu și cea a lui Teodosie al II-lea, un om mediocru, dar a cărui îndelungată domnie le-a oferit celor care guvernau în locul lui, miniștrilor săi și surorii sale, Pulcheria, răgazul necesar pentru înfăptuiri folositoare.

De-a lungul acestei perioade foarte agitate, conducerea Imperiului a revenit uneori unui singur împărat, a fost exercitată alteori de doi împărați, care au domnit unul peste Orient, celălalt peste Occident. Totuși, unitatea puterii imperiale subsistă. Ea subsistă în drept, căci unul dintre împărați este investit de obicei de celălalt și subsistă în fapt, căci mai totdeauna unul dintre împărați are suficientă autoritate pentru a-i impune celuilalt părerile sale. Ea subsistă, de asemenea, în conștiința popoarelor. Nici «romanii», nici «barbarii» n-au avut vreodată sentimentul că Orientul și Occidentul ar fi devenit două entități distincte: Odoacru însuși îi va cere lui Anastasie să-l investească rege, ceea ce se va și întâmpla. Nu este exact să se spună că la moartea lui Teodosie I, în 395, a avut loc o *împărțire* a Imperiului între Honorius și Arcadius și o separare definitivă a Orientului de Occident: Teodosie I a murit pe neașteptate, după ce desemnase, asemenea multora dintre predecesorii săi, un august pentru Occident, pe Honorius și altul pentru Orient, pe Arcadius; dar el nu se gândea nicidecum la o împărțire a Imperiului, iar contemporanii săi n-au avut conștiința unei asemenea împărțiri. Patruzeci de ani mai târziu, sub Teodosie al II-lea, celebrul Cod care poartă numele acestui împărat și în care erau adunate

laolaltă constituțiile tuturor împăraților creștini începând cu Constantin a fost publicat simultan și în numele împăratului care domnea atunci în Occident, Valentinian al III-lea, iar cu acest prilej s-a reamintit că, pentru a fi valabilă, constituția unui împărat trebuia să fi fost comunicată mai întâi colegului său. Ideea Imperiului unic, cârmuit de un colegiu imperial a rămas mereu vie. Dacă e adevărat că unitatea constituțională a Imperiului subsistă, nu e, totuși, mai puțin adevărat că opoziția dintre Orient și Occident se adâncește. Tocmai aceasta este trăsătura dominantă a perioadei de care ne ocupăm, iar ea apare ca efect al mai multor cauze:

1° *Toate forțele vii ale Imperiului se aflau în Orient.* Constantin afirmase acest lucru prin însăși întemeierea Constantinopolului: dezvoltarea prodigioasă a orașului i-a dat dreptate. Constantinopolul a crescut atât de repede, încât s-a simțit curând sufocat de propriile-i ziduri de apărare, așa încât a fost necesar ca Teodosie al II-lea să dispună construirea unei noi centuri de ziduri de incintă, mai cuprinzătoare și mai puternică, constituită din trei linii de apărare către uscat: această centură era inviolabilă și, punând Constantinopolul la adăpost de barbari, ea a jucat, până la inventarea artileriei de asediu, un rol esențial în istoria bizantină. În același timp, Teodosie al II-lea a dat orașului o Universitate, înzestrată cu treizeci și una de catedre, care foloseau ca limbă de predare, aproape la paritate, fie limba greacă, fie limba latină: creație vrednică de interes din două motive: mai întâi, pentru că ea exprimă voința Constantinopolului de a fi și capitala intelectuală a Imperiului, iar apoi, pentru că ea recunoaște, de pe acum, limbii grecești

egalitatea cu limba latină, o egalitate transformată curând în superioritate.

2° *Creștinismul s-a dezvoltat în chip diferit în Orient și în Occident.* În secolul al IV-lea, cea mai înaltă autoritate religioasă din Occident, Ambrozie, episcopul Milanului, proclamă independența puterii spirituale față de cea temporală, în același moment în care, în Orient, Teodosie I face din creștinism o religie de stat. În secolul al V-lea, papa Leon cel Mare afirmă primatul scaunului Romei, în vreme ce al 28-lea canon al Sinodului din Calcedon scoate Orientul de sub autoritatea lui pentru a-l pune sub aceea a patriarhului din Constantinopol.

3° *Năvălirile barbare au afectat în măsură diferită Orientul și Occidentul.* Vom vedea că Orientul, mai abil și mai puternic, a rezistat, în vreme ce Occidentul s-a prăbușit. Din această pricină dezechilibrul tot mai accentuat dintre cele două părți ale Imperiului a devenit ruptură.

Problemele religioase. În secolele al IV-lea și al V-lea, istoria internă a Bizanțului se confundă cu istoria creștinismului și așa se va întâmpla de aici înainte mereu în istoria bizantină. Suntem tentați de obicei să trecem prea ușor peste disputele teologice bizantine, lipsite de un echivalent pe măsură în Occident: ar trebui să ne îndreptăm gândul către războaiele noastre religioase ca să ne dăm seama nu numai de violența confruntărilor religioase din Bizanț, ci și de importanța lor politică. Trebuie să ne reamintim, de asemenea, că dezvoltarea monahismului, care s-a organizat în secolele al IV-lea și al V-lea, a făcut să crească extraordinar forța morală și socială a creștinis-

mului și că, tot atunci, prin evanghelizarea Armeniei de către Grigore Luminătorul, a Abisiniei de către Frumentius, a goților de către Ulfila și chiar, să nu uităm, a Persiei unde s-au refugiat nestorienii alungați din Imperiu, el făcea dovada uriașei sale capacități de expansiune.

Sfârșitul păgânismului. Constanțiu luase numeroase măsuri favorabile creștinismului, emițând totodată o serie de ordonanțe care limitau activitatea păgânilor. Datorită educației și instruirii de care beneficiase, succesorul său, Iulian, cunoștea la fel de bine atât păgânismul, cât și religia creștină. El fusese botezat, ceea ce i-a permis mai târziu Bisericii să-i atribuie epitetul de Apostat. În realitate însă, Iulian nu fusese niciodată un creștin convins, iar disputele dintre creștini l-au făcut să se îndepărteze definitv de creștinism. După ce, în urma morții lui Constanțiu, s-a reîntors din Galia, unde luptase cu succes împotriva germanilor și a devenit împărat, Iulian și-a dat la iveală adevăratele sentimente. El a promulgat un edict prin care ordona să fie redeschise templele și să fie aduse jertfe zeilor. A reorganizat cultul și preoțimea păgână, inspirându-se, în treacăt fie zis, în acest scop din cultul și organizarea clerului creștin. El nu i-a persecutat câtuși de puțin pe creștini, a făcut chiar o declarație de toleranță, i-a rechemat din exil pe dușmanii arianismului, exilați sub Constanțiu: dar i-a îndepărtat pe creștini din posturile importante în stat și le-a interzis să profeseze în învățământ. Păgânismul lui Iulian era, altminteri, foarte elevat și foarte departe de grosolana superstiție care i-a fost imputată de creștini.

Iulian a murit în 363, în timpul unei expediții militare împotriva perșilor. Măsurile sale potrivnice creștinilor au fost îndată revocate. Dar păgânii au fost lăsați în pace și au putut să-și continue, pare-se, celebrarea cultului lor, atât în Orient, cât și în Occident, până în vremea domniei lui Teodosie I. Teodosie, creștin fanatic, partizan convins al principiului atotputerniciei statului în materie religioasă, a luat împotriva păgânismului o serie de măsuri, încununate de faimosul edict din 392: jertfele și ceremoniile cultului păgân erau, toate, interzise, ca și simpla intrare în temple; asupra celor care încălcau această interdicție plana amenințarea teribilei învinuiri de lèse-majestate și de sacrilegiu. Templele au fost atunci demolate sau transformate în biserici de creștinii fanatici. Statuile pe care le adăposteau au fost sfărâmate ori trimise la Constantinopol pentru împodobirea orașului. Jocurile olimpice au fost suprimate în 393, iar misterele din Eleusis în 396. În Orient, demolarea solemnă a Serapeionului din Alexandria părea să marcheze abolirea definitivă a ceea ce Teodosie numea în edictele sale «superstiția păgână». În Occident, episodul cel mai semnificativ fusese, încă din vremea domniei lui Gratianus, înlăturarea statuii Victoriei de pe altarul ei, din Senatul de la Roma, statuie care era, pentru toată lumea, simbolul însuși al măreției trecutului roman.

Creștinismul, religie de stat. Așa cum am văzut, politica dusă de Constantin față de arianism nu a fost foarte consecventă. Dintre succesorii săi, Constanțiu și Valens au fost arieni. Teodosie I, care fusese instruit și botezat de un episcop «niceean»s-a

arătat, dimpotrivă, în chip hotărât, ostil arianismului. Îndată după urcarea sa pe tron, el a alungat din Constantinopol pe episcopul arian și a încredințat toate bisericile din oraș niceenilor. El a emis, în 380, un edict potrivit căruia numai aceia care aderau la doctrina niceeană se puteau numi «creștini catolici», pe când ceilalți, inclusiv arienii, erau socotiți «eretici». Alte edicte le-au anulat acestor eretici dreptul de întrunire și chiar anumite drepturi civile. Un sinod, convocat de Teodosie la Constantinopol, în 381, a confirmat simbolul niceean în privința consubstanțialității Tatălui și Fiului și l-a completat, afirmând consubstanțialitatea Sfântului Duh cu celelalte două persoane. Același sinod a fixat rangul episcopului Constantinopolului: de vreme ce Constantinopolul era noua Romă, atunci și episcopul lui trebuia să fie cel dintâi după cel al Romei. Nu era vorba de egalitate cu Roma, ci, chiar de pe acum, de superioritatea episcopului Constantinopolului asupra tuturor confraților săi din Orient.

Aceste decizii sunt deosebit de importante și ele îi asigură lui Teodosie I, alături de Constantin, un loc eminent în istoria creștinismului. Teodosie proclamă, pur și simplu, că nu poate fi vorba de toleranță în materie de religie: există o singură religie de stat, ea este obligatorie, iar dogmele ei sunt definite de împărat, care le impune supușilor săi. Ortodoxia și erezia sunt atât chestiuni de natură religioasă, cât și de natură politică sau, mai bine zis, cele două două domenii se suprapun. Erau puse astfel bazele doctrinei bizantine privitoare la raporturile dintre Biserică și stat, doctrină numită adesea, în chip impropriu, *cezaro-papism*.

Trebuie să consemnăm însă că această politică a lui Teodosie era principial opusă ideilor apărate atunci de cel mai ilustru reprezentant al clerului din Occident, de sfântul Ambrozie; acesta se arăta convins că treburile Bisericii și chestiunile dogmatice nu privesc câtuși de puțin puterea temporală. În acest sens, este exact să spunem că atitudinea lui Teodosie prevestește viitoarele conflicte dintre Orient și Occident.

În sfârșit, așezându-l pe episcopul Constantinopolului mai presus de ceilalți episcopi din Orient, sinodul din 381 avea să provoace reacția de împotrivire, inutilă dar obstinată, a episcopului Antiohiei și, mai ales, a episcopului Alexandriei, jucând astfel un anumit rol în disputele din secolul al V-lea, sub a căror formă teologică se ascund adesea interese materiale și aspirații la întâietate.

Nestorie și sinodul din Efes. Sub Arcadius, succesorul lui Teodosie I în Orient, atitudinea fermă a episcopului Constantinopolului, Ioan Gură-de-Aur (Chrysostomos), a consacrat triumful doctrinei niceene: meritul lui Ioan Gură-de-Aur a fost mare, căci partida goților era, pe atunci, atotputernică la Constantinopol, iar goții erau arieni. Sub Teodosie al II-lea, a cărui îndelungată domnie acoperă prima jumătate a secolului al V-lea, disputele cristologice s-au încins din nou. Cea dintâi și una dintre cele mai importante a fost provocată de erezia nestoriană.

Potrivit sinodului din Niceea, Cristos era deopotrivă Dumnezeu și om. Rămânea acum de discutat felul în care aceste două naturi, divină și umană, sunt unite în persoana lui Cristos. La Antiohia, leagănul arianismului, s-a formulat o învățătură

potrivit căreia cele două naturi sunt cu totul distincte, iar natura umană este cea mai importantă dintre ele, Cristos nefiind altceva decât un om devenit Dumnezeu. Susţinerea acestei doctrine de către un patriarh al Constantinopolului, Nestorie, care era, de altfel, un preot din Antiohia, a provocat tulburări cu atât mai grave, cu cât dezbaterea nu a rămas pur teologică. Împotriva lui Nestorie şi a partizanilor săi se vor ridica episcopii din Alexandria şi disputa va dobândi în scurtă vreme o semnificaţie politică.

Scaunul patriarhal din Alexandria se bucura de un uriaş prestigiu în Orient, iar deţinătorii săi de o putere absolută în Egipt. Amândouă crescuseră în urma victoriei repurtate de unul dintre cei mai eminenţi alexandrini, Atanasie, asupra lui Arie. Episcopii Alexandriei pretindeau dreptul de a exercita un soi de hegemonie religioasă asupra Orientului, iar primatul recunoscut de sinodul din Constantinopol episcopului Romei îi umplea de nelinişte şi gelozie: aceasta este, în parte, explicaţia înflăcăratului lor zel ortodox împotriva lui Nestorie. În 428, când episcopul Celestin al Romei a condamnat doctrina nestoriană, episcopul Alexandriei, Chiril, a dispus ca un sinod egiptean să redacteze un rezumat în douăsprezece propoziţii al învăţăturii ortodoxe şi l-a somat pe Nestorie să-l accepte, sub ameninţarea cu depunerea din scaun. Pentru a pune capăt disputei, deşi nu-şi formase păreri limpezi asupra fondului chestiunii şi avea impresia că totul era mai degrabă o lucrătură a alexandrinilor, Teodosie al II-lea a dispus să se întrunească un sinod ecumenic – al treilea – la Efes, în 431. Prin intrigi, prin teama pe care o inspira, prin intervenţia adesea brutală a numeroasei sale suite, prin daruri făcute celor din preajma

împăratului, Chiril a reușit să facă din sinod un prilej de triumf personal. Nestorie a fost îndepărtat din scaunul Constantinopolului și înlocuit cu altcineva, în vreme ce Chiril, întors în Egipt, părea să fi devenit un adevărat papă al Orientului.

Monofizismul și sinodul din Calcedon. Cu toate acestea, nici doctrina profesată de Chiril și de alexandrini nu era tocmai ortodoxă. Preocupați să diminueze importanța naturii umane a lui Cristos, ei erau tentați să nu mai recunoască decât natura lui divină: ei cădeau astfel în *monofizism*, care constituie, oarecum, reversul ereziilor nestoriană și ariană. Predicată de un călugăr constantinopolitan, Eutyches, această doctrină a obținut pe dată aprobarea patriarhului Alexandriei, Dioscor, succesorul lui Chiril, un om nu mai puțin trufaș și violent decât predecesorul său. Monofizismul a fost, dimpotrivă, combătut din capul locului de papa Leon cel Mare, neliniștit, fără îndoială, nu numai de probabilul caracter eretic al doctrinei, ci și de evidentele ambiții ale patriarhilor egipteni.

Stingherit, ca întotdeauna, de aceste dispute, Teodosie al II-lea a convocat în 449, la Efes, un sinod căruia i-a rămas denumirea de «tâlhăria de la Efes»: într-adevăr, Dioscor s-a comportat cu acest prilej mult mai insolent decât Chiril la sinodul din 431 și, recurgând la presiuni violente, a determinat sinodul să recunoască doctrina monofizită. Împăratul a avut slăbiciunea să ratifice decizia obținută prin mijloace atât de stranii și a provocat astfel grava criză religioasă care, în momentul morții sale, în 450, zguduia tot Imperiul. Pentru a pune capăt acestei crize, succesorul său, Marcian, a convocat, la Calcedon, în 451, un al

patrulea sinod ecumenic. Asistau la el și legații papei. Sinodul nu a șovăit câtuși de puțin să invalideze deciziile «tâlhăriei de la Efes» și să-l depună pe Dioscor. Apoi, el a redactat o mărturisire de credință, inspirată direct de Leon cel Mare, care-l definea pe Cristos ca fiind «unul în două naturi», potrivit doctrinei niceene și condamna monofizismul. Sinodul din Calcedon are o mare importanță religioasă, căci el a întemeiat cu adevărat ortodoxia. El nu este însă mai puțin important din punct de vedere politic. Pe de o parte, el confirma autoritatea papei, ai cărui reprezentanți erau așezați în rândul întâi și a cărui formulă de definire a celor două naturi ale lui Cristos a fost adoptată: de altfel, nimeni nu contesta atunci episcopului Romei întâietatea în Biserică. În același timp însă, al 28-lea canon al sinodului, împotriva căruia Leon cel Mare a protestat zadarnic, declara că diocezele Pontului, Asiei și Traciei țineau numai de episcopul Constantinopolului, care devenea într-un fel primatul Orientului. Lucru și mai grav, sinodul apărea limpede ca o înfrângere a alexandrinilor; dar Egiptul, Siria și chiar o parte din Asia Mică au rămas credincioase monofizismului: când s-a încercat aplicarea deciziilor sinodului, au izbucnit revolte la Alexandria, la Antiohia și tot atunci, pare-se, Biserica Egiptului a renunțat la folosirea limbii grecești în favoarea limbii copte. Disputele teologice erau, așadar, manifestări deghizate ale unor conflicte naționale și vechi năzuințe de independență găseau în ele pretextul potrivit pentru a răzvrăti o parte din Orient împotriva Constantinopolului. Se desenează de pe acum, sub ochii noștri, linia de ruptură între restul Imperiului și acea parte a lui care, după două secole, sub loviturile perșilor și ale arabilor, se va desprinde de el.

Împăratul Zenon (474-491) și-a dat seama de primejdie și a încercat să readucă pacea emițând, în 482, un edict de unire în care evita să vorbească în termeni foarte clari despre cele două naturi și să se refere la sinodul din Calcedon. Împăratul se amăgea cu gândul că ambele părți ar fi putut să accepte edictul: s-a întâmplat însă tocmai contrariul. Nici monofiziții, nici, mai ales, ortodocșii nu l-au acceptat, iar papa însuși l-a respins și a hotărât să-l excomunice și anatemizeze pe patriarhul Constantinopolului! Acesta, e vorba de Acacius, a replicat, ștergând numele papei din rugăciunile Bisericii sale: era cea dintâi schismă între Biserica Orientului și a Occidentului. Ea avea să dureze până în 518.

Problema barbarilor. Barbarii n-au încercat întotdeauna să pătrundă în Imperiu prin violență și pentru jaf: popoarele germanice nu aveau la început decât admirație și respect pentru măreția romană. Ele solicitau favoarea de a fi admise în Imperiu, pentru a se bucura de binefacerile și bogățiile sale; iar Imperiul le-a primit adesea cu bunăvoință, le-a acordat dreptul de a se instala pe ogoare, de a intra în serviciul armatei, apoi chiar în administrație. A fost vorba uneori de o adevărată invazie pașnică. Sub Teodosie I, sub Arcadius mai ales, partida gotă a fost atotputernică la Constantinopol, iar șeful ei, Gainas, a obținut chiar capul favoritului Eutropius: totul s-a terminat printr-o răscoală populară și uciderea lui Gainas. Sub Marcian și Leon I, alanul Aspar cârmuiește de fapt Orientul până în ziua în care împăratul, trezit la realitate de nemulțumirea generală, apelează la redutabilii munteni isaurieni pentru a-i ucide

pe Aspar și pe partizanii lui și a pune capăt, o dată pentru totdeauna, influenței goților la Constantinopol. N-a fost ușoară înlăturarea marelui pericol reprezentat de amplele mișcări etnice ce antrenau masele germanice sau barbare ori de câte ori se iveau șefi ambițioși, gata să le exploateze în propriul lor folos. Orientul a izbutit să scape, Occidentul nu. După ce pun de trei ori în primejdie de moarte Orientul, vizigoții lui Alaric, hunii lui Attila, ostrogoții lui Teodoric își îndreaptă atacurile asupra Occidentului, care se prăbușește, sacrificat parcă pe altarul mântuirii celeilalte jumătăți a Imperiului.

1° *Vizigoții*. Multă vreme, Imperiul a socotit că ar fi o acțiune politică inteligentă – și o modalitate de soluționare a crizei demografice – să instaleze pe teritoriul său triburile germanice care se înghesuiau la frontiere, acordându-le statutul de federați. Se spune că, în vremea lui Valens, au fost instalați, printr-o singură hotărâre, 200.000 vizigoți, poate chiar mai mulți, în Moesia inferioară. Foarte curând după aceea, nemulțumiți de ospitalitatea romană, noii veniți s-au răzvrătit: în bătălia care a avut loc la Adrianopol, în 378, romanii au fost zdrobiți și Valens ucis. Teodosie I a izbutit să-i țină în frâu pe vizigoți și să le impună un tratat care-i menținea în condiția de federați; după moartea sa, șeful vizigot Alaric a întreprins însă, din nou, cu oamenii săi, expediții de jaf în Tracia, în Macedonia, în Tesalia, ba chiar și în Peloponez. Arcadius a socotit că ar fi mai abil din partea lui să poarte negocieri cu vizigoții, să-i instaleze pe alte teritorii din Illyricum, să-l numească pe Alaric ***magister militum per Illyricum***. Urmărea oare să-i deturneze, procedând astfel, spre Occident? Dacă acesta i-a fost gândul, a izbutit. După o

primă tentativă, în 402, când a fost înfrânt de Stilicon, generalul lui Honorius, Alaric și-a reluat ofensiva câțiva ani mai târziu: în 410, el a pus stăpânire pe Roma. Vizigoții s-au îndreptat apoi spre Galia și spre Spania, unde s-au așezat: ei nu aveau să mai revină în Orient.

2° *Hunii.* Vizigoții aveau să fie înlocuiți în curând de o populație și mai de temut, hunii, a căror înaintare se oprise la Dunăre. Teodosie al II-lea consimțise să le plătească un tribut anual în aur. O dată ajuns rege, Attila nu s-a mai mulțumit cu atât și a obținut de la Teodosie dublarea tributului și titlul de *magister militum*. Din nou nemulțumit, el trece, în 441, Dunărea, pune stăpânire pe Sirmium și Naissus (Niș), se îndreaptă asupra Constantinopolului: aflat în stare de război cu perșii, Teodosie al II-lea a fost nevoit să încheie, în 443, cu hunii un tratat umilitor, prin care se obliga să tripleze tributul anual și să le plătească o răscumpărare pentru romanii capturați de ei. Cu toate acestea, în 447, Attila trece Dunărea, devastează Moesia, înaintează până la Termopile: negocierile sunt reluate. Marcian a fost primul împărat care a refuzat să plătească tributul, poate pentru că știa că ambițiile lui Attila vizau atunci Occidentul. Într-adevăr, Attila și-a îndreptat trupele spre vest: se știe că ele au fost înfrânte în Câmpiile Catalaunice. Când a revenit, în 452, Attila nu mai dispunea de forțele necesare pentru a porni neîntârziat un război împotriva împăratului din Constantinopol. De altminteri el a murit în anul următor, iar imperiul pe care-l crease nu i-a supraviețuit. Orientul era încă o dată salvat.

3° *Ostrogoții.* Diplomația bizantină a fost îndeajuns de suplă și de iscusită pentru a izbuti să îndepărteze o a treia amenințare,

cea reprezentată de ostrogoți. În vremea lui Leon I, li se acordaseră pământuri. Dar șeful lor, Teodoric, convins că unele servicii pe care i le făcuse lui Zenon îl îndreptățeau să pretindă mai mult, nu s-a mulțumit cu demnitatea consulară ce-i fusese conferită, a devastat Peninsula Balcanică, a amenințat Constantinopolul. În partea occidentală a Imperiului, evenimentele se precipitaseră: în 476, un șef de triburi germanice, Odoacru, răsturnase pe Romulus Augustulus (ultimul august de sânge roman din Occident) și pusese stăpânire pe Italia; ulterior, Zenon fusese de acord să-i delege cârmuirea acesteia. Deoarece Odoacru dădea, totuși, semne de neliniștitoare independență, Zenon s-a gândit să-l pedepsească într-un mod foarte subtil, care să-i permită să se debaraseze totodată și de Teodoric: el l-a convins pe acesta din urmă să pornească împotriva lui Odoacru, făgăduindu-i, în caz de victorie, succesiunea lui. Teodoric a pornit, l-a înfrânt pe Odoacru, a cucerit Ravena: Orientul era, a treia oară, salvat.

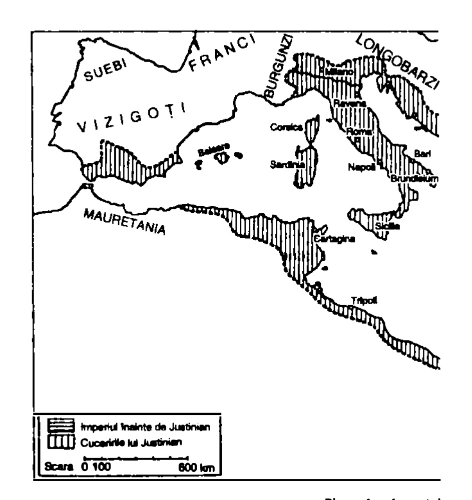
Teodoric fusese proclamat suveran al Italiei și-și fixase capitala la Ravena: el i-a cerut însă împăratului, lui Anastasie, să-l recunoască și, într-un anumit fel, să-l legitimeze. Tot atunci, același Anastasie îi conferea regelui francilor, Clovis, demnitatea consulară. Aparențele erau salvate: Imperiul își păstra unitatea, împăratul autoritatea. Era vorba însă doar de aparențe. În realitate, se adâncea tot mai mult contrastul dintre Orient, care-și menținea integritatea și Occident, unde ostrogoții luaseră în stăpânire Italia, francii o mare parte din Galia, vizigoții restul Galiei și Spania, vandalii Africa. În secolul al VI-lea, toate eforturile lui Iustinian de a întoarce cursul istoriei și de a reface unitatea Imperiului vor eșua, iar după el separarea va rămâne definitivă.

Capitolul III

Secolul lui Iustinian (518-610)

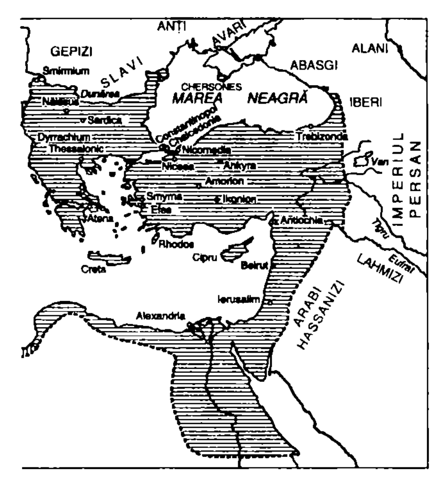
Caracterizare generală. Domnia lui Iustinian apare ca o grandioasă greșeală în istoria Bizanțului. Eroarea a constat din întreruperea unei evoluții normale și necesare: deși Imperiul devenise, în fapt, un imperiu oriental, deși împărații din secolul al V-lea abandonaseră Occidentul, sacrificându-l pentru salvarea Orientului, chiar dacă își menținuseră, teoretic, drepturile asupra lui, Iustinian și-a întors, de la începuturile domniei sale privirile spre apus, adică spre trecut, cu ambiția de a-l recupera. Pentru a reînvia această parte moartă a Imperiului, el a făcut eforturi uriașe care au sleit de puteri partea încă vie.

În 518, Anastasie murea fără să fi avut copii și fără să-și fi desemnat succesorul. Senatul și armata au căzut de acord să înalțe pe tron un ofițer lipsit de cultură, dar bun soldat, pe ilirul Iustin. El a avut drept ajutor și sfătuitor pe nepotul său, Iustinian, ilir și acesta, dar înzestrat cu o solidă cultură clasică. Deși nu a fost asociat oficial la domnie decât în 527, se poate considera că Iustinian a cârmuit începând chiar din 518. El avea să moară abia în 565 și, dată fiind durata acestei domnii, secolul al VI-lea merită să fie numit secolul lui Iustinian.

Planşa I. – Imperiul

Contemporanii ne-au lăsat mai multe portrete ale lui Iustinian, nu întotdeauna asemănătoare unele cu celelalte. Dar toţi vorbesc despre excepţionala sa putere de muncă, care îi permitea să se ocupe personal de toate treburile statului şi care i-a adus supranumele de «împăratul cel neadormit». Era

lui Iustinian

totodată foarte autoritar și orgolios, ținea mult la glorie, la fast și la prestigiul împărăției. Era, în sfârșit, bineînțeles, foarte evlavios și avea, de altfel, o foarte întinsă cultură teologică.

Se știe cât de însemnată a fost participarea la cârmuire a împărătesei Teodora, de care Iustinian era îndrăgostit cu pasiune

și care fusese încoronată o dată cu el, în 527. Teodora era fiica unui paznic de urși de la Hipodrom; fusese cândva dansatoare, actriță și o femeie de moravuri, se zice, mai mult decât ușoare. Ajunsă pe tron, ea s-a comportat ireproșabil și s-a dedicat cu totul măreței misiuni care-i revenea. Nimic nu o caracterizează mai bine decât cuvintele pe care le-ar fi rostit în ziua în care o teribilă răscoală, numită «Nika», amenința să-l răstoarne de pe tron pe Iustinian. Acesta se pregătea să fugă, când Teodora l-a oprit prin cuvintele adesea citate: «Dacă numai în fugă e mântuirea, refuz să fug. Cei care au purtat coroana nu trebuie să supraviețuiască pierderii ei. Îmi place vechea zicală: cel mai frumos giulgiu este purpura».

Două i-au fost ideile călăuzitoare, două țelurile urmărite de Iustinian. Împărat roman, el a vrut să redea Imperiului integritatea și prosperitatea. Împărat creștin, el a crezut că este corect să impună tuturor o anumită ortodoxie și să decidă în ultimă instanță el însuși care trebuie să fie dogmele și care organizarea Bisericii. Găsim aici explicația întregii politici duse de Iustinian. Întreaga sa politică externă a fost dominată de ideea recuceririi Occidentului, în vreme ce activitatea sa legislativă și administrativă urmărea să dea Imperiului astfel reconstituit forma și strălucirea. Modelul îi era oferit de gloriosul trecut roman. În ce privește problemele religioase, Roma nu-i oferea însă soluții și Iustinian a șovăit. Personal, el înclina către o înțelegere cu Occidentul și papalitatea. Dar Teodora, mai clarvăzătoare, poate, și înțelegând mai bine importanța provinciilor orientale, pleda pentru o politică favorabilă monofizismului.

I. Politica externă

Cunoaştem ideea conducătoare a politicii sale externe: refacerea Imperiului roman. Marile etape ale desfăşurării acestei politici sunt net definite. Pentru a dobândi libertatea de mişcare în apus, Iustinian pune capăt grabnic războiului cu perşii. Apoi, el recucereşte Africa de la vandali, Italia de la ostrogoţi, o parte din Spania de la vizigoţi. Chiar dacă nu ajunge să restabilească nici una dintre vechile frontiere ale Romei, el reuşeşte cel puţin să facă din nou din Mediterana un lac roman. Dar Orientul se trezeşte: alt război cu perşii, apoi năvălirile hunilor şi ale slavilor ameninţă Imperiul. Slăbit, Iustinian nu mai luptă, ci plăteşte tribut. El se limitează să-i ţină pe barbari la distanţă prin abile demersuri diplomatice, dar transformă totodată Imperiul într-o «vastă tabără fortificată» (Ch. Diehl), prin construirea unui sistem bine gândit de fortificaţii.

Cuceriri în Occident. Imperiul roman nu fusese capabil să rezolve nici problema persană, după cum nu o rezolvase nici pe cea germanică. Uriaşul efort al lui Traian fusese zadarnic. Iulian pierise în luptă, iar succesorul său, Iovian, abandonase malul stâng al Tigrului. Campania din anii 527-531, condusă de Belizarie, unul dintre cei mai buni generali ai lui Iustinian, n-a avut un rezultat clar. Grăbit să pună capăt înfruntării cu perşii, Iustinian a încheiat, în 532, cu noul rege, Chosroes, în pofida condiţiilor foarte aspre care i s-au impus, o «pace eternă»; era de fapt un armistiţiu şi nu putea să fie altceva. Apoi, Iustinian s-a îndreptat din nou către apus.

Recucerirea Occidentului, dorită de altfel de populația romană și ortodoxă care suporta greu dominația barbarilor arieni, a început prin atacarea regatului vandal al lui Genseric, din Africa. Uzurparea puterii de către Gelimer, în 531, a servit drept pretext pentru declanșarea operațiunilor. În urma strălucitei campanii a lui Belizarie, începute în 533, Gelimer a fost silit, în 534, să capituleze. Ce-i drept, insurecțiile berberilor aveau să pună sub semnul îndoielii această victorie: succesorul lui Belizarie în Africa, Solomon, a fost învins și ucis. Dar ordinea a fost definitiv restabilită de Ioan Troglita, în 548. Cu excepția părții apusene a Marocului, Africa de nord redevenise romană.

Campania împotriva ostrogoților a fost mai dificilă și mai îndelungată. Ea a început în 536, îndată după victoria din Africa. Pretextul ei a fost asasinarea fiicei lui Teodoric cel Mare, Amalasunta, de către soțul ei, Teodat. La început, au fost înregistrate succese strălucite: Belizarie a cucerit Dalmația, Sicilia, Napoli, Roma și Ravena, capitala ostrogoților; în 540, el l-a adus pe regele ostrogot Vitiges, ca prizonier, la Constantinopol, aruncându-l la picioarele lui Iustinian. Dar energica rezistență a unui nou rege got, Totila, a impus reluarea luptelor. Lipsit de o armată îndeajuns de puternică, Belizarie a fost înfrânt. Mai norocos, succesorul său, Narses, a dobândit victoria decisivă în 532, după o campanie îndelungată, condusă cu pricepere.

În sfârșit, din 550 până în 554, o serie de intervenții reușite împotriva vizigoților i-au permis lui Iustinian să recucerească sud-estul Spaniei. Împăratul a luat numeroase măsuri menite să redea teritoriilor recuperate vechea lor organizare, sub forma a două prefecturi ale pretoriului, Italia și Africa. El nu-și putuse

realiza însă decât o parte din proiecte. Africa occidentală, trei sferturi din Spania, toată Gallia, împreună cu Provența, Noricum și Rhetia (adică centura de apărare a Italiei) rămâneau în afara controlului său. Teritoriile recucerite erau într-o stare economică jalnică. Forțele militare care le ocupau erau insuficiente. Dincolo de frontiere, barbarii respinși, nu însă zdrobiți, rămâneau amenințători.

Amenințări în Orient. Aceste rezultate parțiale și fragile fuseseră dobândite de Imperiu cu prețul unui efort uriaș. E ceea ce s-a văzut foarte bine atunci când Chosroes, profitând de faptul că Iustinian își epuiza resursele în Occident, a denunțat pacea «eternă» din 532: multă vreme, în pofida eforturilor lui Belizarie, victoria a rămas de partea perșilor care și-au croit drum până la Mediterana, devastând Siria (Antiohia a fost distrusă în 540). Iustinian a cumpărat de câteva ori armistițiul, plătind câte două mii de livre de aur anual. În cele din urmă, în 562, a fost semnată o pace pentru cincizeci de ani: Iustinian se angaja să plătească perșilor un tribut foarte mare și să nu facă propagandă creștină în țara lor. Perșii lăsau cel puțin romanilor un teritoriu pentru care se luptaseră multă vreme cu ei, Lazica sau țara lazilor (vechea Colchidă), pe țărmul răsăritean al Pontului Euxin: ei nu mai păstrau așadar poziții nici la Mediterana, nici la Marea Neagră, unde prezența lor ar fi fost deopotrivă de primejdioasă pentru Bizanț.

Dar amenințarea avea să reapară curând pe frontiera danubiană, din partea hunilor și a slavilor. Hunii își făcuseră obiceiul să traverseze periodic Dunărea, răspândindu-se în

Tracia, pentru a coborî apoi după pradă în Grecia sau pentru a se îndrepta spre răsărit, până la Constantinopol. Ei au fost întotodeauna aruncați, în cele din urmă, dincolo de frontiere, dar aceste expediții de pradă epuizau provinciile.

Slavii erau încă și mai neliniștitori. Este posibil ca unele bande de slavi să fi pătruns în Imperiu chiar din vremea lui Anastasie, dar abia sub Iustinian pericolul slav, de aici înainte de nedespărțit de istoria Bizanțului, se manifestă pentru prima dată cu toată gravitatea. Obiectivul urmărit mai mult sau mai puțin conștient de slavi era să dobândească debușeuri la Mediterana. În acest scop, alegerea lor s-a oprit asupra orașului Salonic care era, încă din vremea lui Iustinian, pe cale să devină a doua cetate a Imperiului. Aproape în fiecare an, bande de slavi treceau Dunărea și pătrundeau mai mult sau mai puțin adânc în teritoriul bizantin. Ele au ajuns, în Grecia, până în Peloponez; în Tracia, până la suburbiile Bizanțului; în vest, până la Adriatica. Au fost și ele respinse de generalii bizantini întotdeauna, dar niciodată zdrobite: reapăreau și mai numeroase în anul următor. Epoca lui Iustinian «a pus bazele problemei slave în Balcani» (A. Vasiliev).

Apărarea Imperiului. Cuceriri nedesăvârșite în Occident, penibilă înfrângere în Orient: ar fi fost, evident, o imprudență din partea Imperiului să se bizuie numai pe forța propriei sale armate. Ea cuprindea unități excelente (mai ales de cavalerie), nu era însă destul de numeroasă – a fost evaluată la 150.000 de oameni –, era lipsită de omogenitate din pricina marelui număr de barbari «federați» pe care-i îngloba și avea, în sfârșit, defectele oricărei armate de mercenari, era lacomă și nedisciplinată.

Pentru ca să poată pretinde mai puțin efort din partea soldaților săi, Iustinian a acoperit întreg Imperiul cu fortificații. A fost una dintre înfăpturile cele mai importante și mai folositoare ale domniei sale. Ea a stârnit admirația și uimirea istoricului Procopiu care, în tratatul intitulat *Despre construcții*, enumeră construcțiile militare ale lui Iustinian și ține să spună că, fără să le fi văzut cu ochii lui, nimeni n-ar putea crede că sunt datorate unui singur om. Iustinian a dispus să fie reparate sau construite în toate provinciile sute de lucrări, de la fortărețe la simple castele. Ele erau, fără îndoială, mai apropiate una de alta în zona de graniță, dar se înlănțuiau până departe, în inima teritoriului, formând mai multe linii de apărare: fiecare punct strategic era apărat, fiecare oraș de oarecare importanță protejat. Iar bandele de barbari, chiar dacă puteau să devasteze ogoarele, erau nevoite să ocolească aceste fortărețe pe care nu se pricepeau să le ia cu asalt și, prin urmare, nu puteau să se mențină în țară.

Iscusita diplomație bizantină, numită pe bună dreptate, «știința guvernării barbarilor» completa această savantă organizare. Ea exploata fireasca vanitate a barbarilor și prestigiul de care Imperiul și împăratul se bucurau pe lângă ei, acordându-le cu generozitate șefilor lor, primiți cu mare pompă la curtea din Bizanț, titluri onorifice și comandamente militare. Diplomația înlesnea astfel evanghelizarea țărilor barbare, unde influența Bizanțului pătrundea o dată cu creștinismul: misiunile au fost numeroase, de pe țărmurile septentrionale ale Mării Negre până în Abisinia și, în genere, eficace. În sfârșit, din motive diplomatice, erau distribuite fără zgârcenie subsidii și tribute.

Acest din urmă procedeu punea în lumină slăbiciunea celorlalte. Procopiu scria că este o nechibzuință să fie ruinată visteria prin plata de indemnizații al căror efect era doar acela de a trezi în cei care le primeau pofta de a dobândi altele. Dar aceasta era consecința inevitabilă a erorii inițiale comise de Iustinian. În Occident, el își epuizase forțele de dragul unor rezultate iluzorii, prea scump plătite prin acea politică de defensivă pentru care Imperiul, cuprins de neliniște, a trebuit să opteze în Orient.

II. Opera internă

Opera legislativă. Iustinian a vrut să redea Imperiului, pe care credea că l-a reconstituit în chip durabil, ordinea, prosperitatea, buna gestiune din zilele fericite ale Romei de odinioară. Măsurile la care a recurs în acest scop pot fi grupate în două categorii principale: măsuri legislative și măsuri vizând reformarea administrației.

Roma întemeiase știința dreptului. Cu ajutorul ei, statul își dobândise ordinea și unitatea, împăratul justificarea puterii absolute de care dispunea. Iustinian a înțeles importanța acestei moșteniri, rolul pe care ea putea să-l mai joace, necesitatea de a o salvgarda. Datorită faptului că a avut această corectă înțelegere a lucrurilor, ca și destulă voință pentru a-și duce la capăt misiunea asumată, că a știut să-și găsească colaboratorii capabili să-i realizeze ideile, legislația lui Iustinian a devenit componenta cea mai vestită și mai vrednică, într-adevăr, de prețuire a operei sale.

Corpus juris civilis, cum va fi numit mai târziu, este alcătuit din patru părți: *Codul lui Iustinian* propriu-zis, culegerea tuturor constituțiilor imperiale de la Hadrian până în anul 534; *Digestele* sau *Pandectele*, sinteza operei marilor jurisconsulți și rezumatul întregii jurisprudențe romane; *Institutele*, manual practic de drept pentru uzul studenților; în sfârșit, *Novellele*, cele 154 de constituții publicate de Iustinian după 534. Fapt vrednic de luare aminte, *Codul*, *Pandectele* și *Institutele* sunt scrise în limba latină, în vreme ce majoritatea *Novellelor* au fost date publicității în greacă, pentru ca, după spusa lui Iustinian însuși, să fie înțelese de toți: această mărturisire trebuie să-l fi costat mult pe împărat, care nu iubea deloc elenismul și nu folosea greaca decât silit de împrejurări, fără plăcere.

Nu vom stărui niciodată îndeajuns asupra importanței acestei opere: pentru Bizanț mai întâi, care își însușea, pe această cale, tot ce era mai solid din civilizația romană; dar și pentru istoria omenirii, căci din legislația lui Iustinian, adoptată adesea fără modificări și aflată și azi la baza dreptului civil modern a învățat din nou Occidentul, începând din secolul al XII-lea, principiile vieții sociale și ale funcționării statului. În acest moment, datorită păzitorului său inteligent care a fost Bizanțul, «dreptul roman a refăcut și unificat încă o dată lumea întreagă» (I. Pokrovskij, citat de A. Vasiliev).

Reforma administrativă. În sensul strict al cuvântului, reforma administrativă a lui Iustinian este cuprinsă în cele două ordonanțe din anul 535, prin care împăratul dădea funcționarilor săi instrucțiuni cu caracter general. Într-un sens mai larg,

este vorba de ansamblul măsurilor luate de Iustinian pentru ameliorarea vieții interne a Imperiului.

Cumplita răscoală care a izbucnit la Constantinopol în 532 și care a primit, din pricina lozincii sub care s-a desfășurat, numele de răscoala *Nika* (acest cuvânt grecesc înseamnă «victorie» sau «învinge!») îi dovedea îndeajuns de convingător lui Iustinian că era nevoie de o reformă, că nemulțumirea populară împotriva funcționarilor și, în genere, a politicii împăratului era mare. Răscoala a fost declanșată spontan de poporul organizat, ca în toate celelalte orașe mari, pe grupări sau *deme* (principalele erau *albaștrii* și *verzii*), forme de supraviețuire a partidelor politice. Manifestațiile din Hipodrom erau singurul mijloc de exprimare de care dispunea opinia publică, ele erau, de altfel, oarecum instituționalizate: atunci când dorea să vorbească poporului, împăratul făcea acest lucru în circ, de la înălțimea lojii sale și istoricii ne-au transmis unele dialoguri foarte ciudate care au avut loc, în împrejurări grave, între purtătorul de cuvânt al împăratului și facțiuni. Răscoala din 532 a izbucnit în circ și a cuprins apoi întreg orașul, unde a agitat spiritele vreme de șase zile, provocând jafuri și incendii. Făgăduiala că Tribonian și Ioan Capadocianul, doi miniștri detestați din pricina asprimii cu care acționau în îndeplinirea îndatoririlor lor administrative, vor fi destituiți nu a fost de ajuns pentru potolirea răscoalei. A fost nevoie ca Belizarie să ajungă să-i închidă pe răsculați în Hipodrom, unde a ucis pe puțin treizeci de mii. Masacrul a pus capăt revoltei, dar Iustinian a înțeles lecția.

Cele două novelle din 535, completate în anii următori cu măsuri speciale, au avut drept scop reformarea aparatului

funcționăresc: suprimarea posturilor inutile, suprimarea venalității funcțiilor, sporirea salariilor, obligația depunerii jurământului la intrarea în funcție, crearea unor agenți speciali, numiți «iustinieni», care cumulau puteri civile și militare: sunt tot atâtea măsuri menite să-i facă pe funcționari mai independenți de cei pe care-i administrau și, totodată, mai dependenți de puterea centrală. Iustinian adăuga la toate acestea însuflețite îndemnuri la echitate, onestitate, bunăvoință, adresate justiției (el întreprindea de altfel, simultan, reforma administrației judiciare).

Alte măsuri sunt, poate, și mai semnificative: e vorba de cele prin care Iustinian a încercat să curme abuzurile marilor proprietari funciari. El își dădea seama cât de ostilă îi era această nobilime agrariană, mândră de privilegiile ei, independentă față de puterea centrală. Lovind în această clasă, el lovea pe cei mai primejdioși dușmani ai clasei mijlocii, pe cei mai răi contribuabili, pe cei care reprezentau, într-un cuvânt, pericolul cel mai grav pentru prosperitatea statului.

Iustinian proceda corect atunci când lua măsuri împotriva funcționarilor abuzivi și a seniorilor rebeli. Care a fost însă rezultatul eforturilor sale? Un eșec, de care era responsabil în primul rând împăratul, silit de nevoia permanentă și din zi în zi mai mare de bani să devină el însuși un exemplu negativ, de rău administrator, să-și încalce propriile legi. Cheltuielile de război și pentru marile sale șantiere de construcții făcute de Iustinian erau uriașe: fiecare ordonanță în favoarea contribuabilului copleșit de fisc era urmată de o alta care recomanda agenților fiscului să procure, prin orice mijloace, cât mai mult aur cu

putință. Iustinian a vândut funcții, a creat taxe și impozite noi, a alterat moneda; el a obligat funcționarii să răspundă personal de încasarea impozitelor, deschizând astfel drumul tuturor exceselor, atât de sever condamnate cândva. Funcționarul a redevenit un perceptor nemilos ori necinstit, iar contribuabilul, pentru ca să scape de acest flagel, a intrat în clientela marilor seniori pe care Iustinian dorise să-i doboare.

Politica religioasă. Concepția sa «romană»despre Imperiu, politica sa occidentală îl împingeau în chip firesc pe Iustinian către o înțelegere cu papalitatea. Acest lucru a putut fi văzut de la suirea pe tron a lui Iustin, în 518: sub influența lui Iustinian, împăratul s-a împăcat cu Roma și a pus capăt schismei lui Acacius, acceptând condițiile formulate de papă și ștergând din rugăciunile Bisericii numele lui Acacius și ale succesorilor săi, ca și pe ale celor doi împărați cu tendințe monofizite, Zenon și Anastasie. În primii ani ai cârmuirii sale personale, în 527 și 528, Iustinian a edictat ordonanțele cele mai severe împotriva ereticilor, pe care i-a pus, într-un fel, în afara legii, iar în 529 el a poruncit închiderea Universității din Atena, ultimul refugiu al păgânismului. Cuceririle în Occident au fost urmate de persecuții împotriva arienilor și de numeroase mărturii de respect față de papalitate.

Cu toate acestea, Teodora nu era câtuși de puțin fascinată de mirajul Occidentului, ca împăratul: ea știa că Imperiul rămâne înainte de toate oriental și că provinciile din Orient erau izvoarele forței sale. Iar aceste provincii, Egiptul și Siria mai ales, cele mai bogate adică, erau fără nici o ezitare de partea

monofizismului. Atât din motive politice, cât și din convingere, Teodora a fost toată viața avocatul monofiziților. Lămurit de ea, Iustinian a luat măsuri de toleranță față de aceștia, le-a primit reprezentanții la Constantinopol și a permis ca tronul patriarhal să fie ocupat, în 535, de Antim, un episcop câștigat de monofizism. Riposta papei Agapit nu s-a lăsat așteptată: el l-a depus pe Antim, a convins sinodul din Constantinopol să arunce, în 536, anatema asupra monofiziților și l-a determinat pe Iustinian să devină executorul acestor hotărâri. O teribilă persecuție s-a abătut asupra monofiziților până în Egipt.

Teodora și-a luat revanșa. În pofida execuțiilor și a măsurilor celor mai severe, erezia rămânea vie, șefii ei se aflau la Constantinopol, adăpostiți chiar în palatul împărătesei. În urma unei înflăcărate acțiuni de propagandă, asupra căreia împăratul a închis ochii, comunitățile dispersate ale monofiziților s-au reconstituit în tot Orientul. Iustinian a mers până acolo încât a făcut să fie condamnate, în 543, la sinodul zis al celor Trei Capitole, texte aprobate de sinodul din Calcedon, ajungând să arunce astfel umbra îndoielii asupra autorității acestuia. Și pentru a obține, fie prin bună înțelegere, fie prin constrângere, acordul papei Vigiliu, el a poruncit ca acesta să fie ridicat de la Roma și adus la Constantinopol, unde, alternând rugămințile cu amenințările, a obținut din partea lui o declarație de confirmare a deciziilor sinodului celor Trei Capitole.

Se părea că monofiziții au triumfat, dar chiar în același an, 548, a murit Teodora. Întreg Occidentul protesta împotriva slăbiciunii papei și el însuși a revenit asupra declarației făcute. Iustinian a recurs la violență față de Vigiliu, a determinat con-

damnarea de către un nou sinod a textelor mai înainte condamnate de cele Trei Capitole și a pretins să fie aplicate cu forța aceste decizii: fără să fi satisfăcut, în Orient, exigențele monofiziților, împăratul a reușit doar să provoace, în Occident, o schismă între cei care i-au îmbrățișat părerile și cei care le-au rămas potrivnici.

Eșecul era total, iar principala lui cauză era, și de această dată, tot politica occidentală. Această politică lăsase Imperiul slăbit înaintea inamicului care ataca Orientul. Ea provocase eșecul reformei administrative, epuizând finanțele. Și tot din pricina ei se pierdea acum ultima ocazie de a da Orientului creștin acea unitate religioasă de care el avea să aibă atât de mare nevoie peste un veac, când urma să se confrunte cu invazia arabă.

Viața economică. Nu voi spune despre viața economică decât câteva cuvinte semnalându-i aspectele noi. Unul dintre cele mai importante – și este vorba de un fapt important și din punct de vedere social – este dezvoltarea considerabilă a monahismului, pe care Iustinian și Teodora l-au favorizat din plin, din admirație sinceră față de pustnicii din Egipt și Palestina. Se constituie acum o realitate ce avea să rămână o trăsătură permanentă a statului bizantin și încep să apară și primejdiile pe care ea le implică. Călugării dobândesc prea multă libertate, prea multă importanță în viața politică și chiar la curte. Mult prea numeroși, ei înseamnă tot atâția recruți neincorporabili în armată. Dar, mai cu seamă, ei adună, prin danii, bunuri considerabile, care mult prea adesea sunt scutite de impozitare.

Pământul tinde să treacă în stăpânirea călugărilor și se constituie astfel o nouă categorie de bunuri privilegiate pe lângă cea a marilor domenii senioriale.

Numărul mare și importanța marilor lucrări de construcție constituie o altă trăsătură a economiei din vremea domniei lui Iustinian, cel puțin în primii ani ai acesteia: drumuri, poduri, fortificații, apeducte, biserici umplu întreg Imperiul și, pentru o vreme, cu prețul unor cheltuieli uriașe, se crează impresia de mare prosperitate. Apoi criza financiară retează acest elan și povara impozitelor apasă din nou populația.

Cât despre marele comerț, este sigur că el a stimulat în chip remarcabil activitatea câtorva centre privilegiate, precum Constantinopolul, prin care se făceau schimburile între Orient și Occident. Dar adevărata problemă a Imperiului era aceea a relațiilor cu Extremul Orient: era vorba de procurarea produselor Indiei și ale Chinei (în primul rând a mătăsii), care erau aduse fie pe uscat până la Sogdiana, fie pe mare până în Ceylon, de unde erau preluate de perși și transportate până la frontiera bizantină. Iustinian s-a străduit să scape de oneroasa și supărătoarea mijlocire a perșilor; el a încercat să găsească o cale care să ocolească Persia pe la nord, prin Marea Caspică și Marea Neagră, dar nu a izbutit. A încercat pe la sud, însărcinând populațiile creștinate din Yemen și Abisinia să ajungă direct în India și China: a eșuat din nou și Imperiul nu s-a putut emancipa de sub tutela economică a Persiei.

Civilizația epocii lui Iustinian. Este oare opera legislativă a lui Iustinian singura capabilă să pledeze în fața posterității

cauza unui împărat care a primit totuşi epitetul «cel Mare»? Ar fi nedrept să uităm că Iustinian a avut conștiința a ce înseamnă măreție imperială în sensul deplin al cuvântului şi că acțiunea sa asupra epocii în care a trăit a fost îndeajuns de profundă pentru ca să-i lege pe bună dreptate numele de civilizația secolului al VI-lea, una dintre cele mai strălucite din istoria Bizanțului. Personalitatea puternică, acțiunea directă a împăratului se regăsesc nu numai în toate manifestările vieții spirituale, ci și în seria de admirabile monumente care ni s-au păstrat aproape pretutindeni pe teritoriul Imperiului. Nu mă voi opri decât asupra a două exemple.

La Ravena, va fi suficient să menționăm bisericile San-Vitale și San-Apollinario, unde sunt păstrate cele mai frumoase mozaicuri din secolul al VI-lea. Toată majestatea și toată strălucirea curții imperiale din vremea lui Iustinian prind viață în fața ochilor noștri datorită magnificelor compoziții de la San-Vitale, care-i reprezintă pe împărat și pe împărăteasă înconjurați de înaltele personaje de la curte.

La Constantinopol, creațiile lui Iustinian au fost numeroase, dar una dintre ele a supraviețuit aproape intactă până în zilele noastre și a devenit simbolul acestei domnii: Sfânta Sofia. Bazilica primitivă, a lui Constantin, fusese distrusă în 532, în cursul răscoalei Nika. Iustinian a hotărât, reconstruind-o, să-i dea proporții și o măreție până atunci niciodată atinse și să facă din noua biserică un soi de catedrală a Imperiului. A făcut apel la doi arhitecți din Asia Mică, Anthemius din Trales și Isidor din Milet: ei au izbutit să ridice, pe un plan derivat din acela al bazilicii, o cupolă care nu măsoară mai puțin de 31 m.

în diametru și care se înalță la 50 m. deasupra pământului. Împăratul a consacrat sume uriașe decorației, sculpturilor, pavimentelor și placajelor de marmoră, mozaicurilor. Se spune că, în ziua inaugurării solemne, la 25 decembrie 537, care marchează într-un fel apogeul domniei sale, Iustinian, intrând în noua biserică, a fost cuprins de entuziasm și a strigat, făcând aluzie la marele Templu din Ierusalim: «Te-am învins, Solomoane!». De-a lungul întregului ev mediu, bazilica a fost evocată sub numele de *Marea Biserică,* suficient pentru a o deosebi de toate celelalte. Ea este capodopera și, totodată, sinteza acelei *arte imperiale* care ajunge la desăvârșire în secolul al VI-lea și care conciliază armonic elementele împrumutate de la Roma, din Grecia, din Orient cu creștinismul. Dacă Iustinian s-a înșelat adesea, dacă, într-un anumit sens, întreaga sa domnie nu a fost decât o îndelungată stăruință în greșita înțelegere a menirii Imperiului, trebuie să recunoaștem totuși că nu i-a lipsit măreția: civilizația propriu-zis bizantină începe o dată cu domnia lui Iustinian.

Succesorii lui Iustinian. Iustinian a murit în 565, iar administrația sa, mereu în căutare de resurse financiare, fusese atât de împovărătoare, lehamitea și mizeria populației atât de mari, încât moartea lui a fost întâmpinată cu un sentiment de ușurare. Perioada care urmează și în care s-au succedat pe tron Iustin al II-lea (565-578), Tiberiu (578-582), Mauriciu (582-602) și Phokas (602-610), dă la iveală cu brutalitate tot ce era artificial și excesiv în opera lui Iustinian.

Pe plan extern, se renunță la politica occidentală a lui Iustinian, iar Italia cade, cucerită aproape în întregime de un nou popor, lombarzii: Roma, abandonată, nu mai primește ajutor decât din partea energicului papă Grigore cel Mare. Pentru a salva ce mai putea fi salvat, Mauriciu a creat, în Italia, exarhatul Ravenei, în Africa, exarhatul Cartaginei, unde puterile civile și militare au fost concentrate în mâinile aceluiași personaj, exarhul.

În Orient, războiul reîncepe la frontiera persană și la cea danubiană. Războiul împotriva perșilor, dezastruos pentru Imperiu sub Iustin, se încheie sub Mauriciu printr-un tratat avantajos pentru Bizanț: dar el va reizbucni sub Phokas. Cât despre frontiera Dunării, ea a fost necontenit violată de bandele slavilor, sprijinite de o populație de origine, pare-se, turcă, avarii. Slavii au atacat fără succes Salonicul, dar au devastat întreaga țară și au coborât până în Peloponez: unii dintre ei s-au stabilit, fără îndoială, acolo, ceea ce a făcut posibilă mult mai târziu formularea celebrei teorii exagerate a lui Fallmerayer, potrivit căreia întreaga Grecie ar fi fost «slavizată» la sfârșitul secolului al VI-lea și începutul secolului al VII-lea.

Administrația internă rămâne dominată de problema financiară, pe care nici un împărat nu a putut să o rezolve. Moartea lui Iustinian fusese urmată, pe de altă parte, de o violentă reacție împotriva absolutismului imperial atât la Constantinopol, unde facțiunile iscau tulburări în tot orașul, cât și în provincii, unde nobilimea funciară se agita. Pe plan religios, un conflict semnificativ a izbucnit brusc între papa Grigore cel Mare și patriarhul Constantinopolului, Ioan Postitorul, când acesta din urmă a

pretins să i se recunoască titlul de patriarh ecumenic. Toate acestea s-au terminat prin domnia scandaloasă a lui Phokas, ofițer subaltern, înălțat pe tron de valul unei răscoale a poporului și a soldaților. Phokas a domnit ca un tiran sângeros și incapabil: el n-a putut împiedica armatele persane să ajungă în preajma Constantinopolului. În 610, când fiul exarhului Cartaginei, Heraclius, însoțit de o mică flotă, și-a făcut apariția sub zidurile capitalei, același popor care pusese coroana imperială pe capul lui Phokas l-a ucis și i-a încredințat tronul lui Heraclius.

Capitolul IV

Dinastia lui Heraclius și sfârșitul Imperiului roman (610-717)

Caracterizare generală. Urcat pe tron în 610, Heraclius a domnit până în 641. Succesorii săi au cârmuit Imperiul până în 717, Dintre aceștia, numai doi sau trei merită să fie amintiți fie pentru durata domniei lor, fie pentru importanța înfăptuirilor lor: Constant al II-lea (642-668), Constantin al IV-lea (668-685) și Iustinian al II-lea Rhinotmetul («Nas Tăiat») (685-695 și 705-711).

«În istoria Bizanțului, secolul al VII-lea este una dintre perioadele cele mai întunecate. Este o epocă de gravă criză, un moment decisiv când pare a fi pusă în joc însăși existența Imperiului» (Ch. Diehl). Iar cel mai recent istoric al statului bizantin, G. Ostrogorsky, atribuie epocii lui Heraclius o importanță excepțională: el consideră că această domnie marchează începutul istoriei propriu-zis *bizantine*, afirmând că până la ea Imperiul mai poate fi numit încă *roman*.

Aceste păreri sunt îndreptățite. În secolul al VII-lea, civilizația bizantină trece printr-o adevărată eclipsă: nu mai există scriitori, istorici, mari monumente; pretutindeni dom-

nește frica și superstiția cea mai grosolană. Toate acestea nu erau, totuși, semnele unei iremediabile decăderi, ci numai ale unei crize profunde care avea să transforme înfățișarea Imperiului. Ea își are originea în dezbinarea care a opus Occidentul Orientului, iar în Orient, țările ortodoxe provinciilor monofizite. Istovitorul efort al lui Iustinian de a reînvia «romanitatea» a eșuat, iar proasta orientare a ambițiilor sale a fost plătită, în secolul următor, prin cucerirea celor mai bogate provincii din Orient de către arabi și prin instalarea durabilă a slavilor și formarea unui stat bulgar în Peninsula Balcanică,

În consecință, din toate punctele de vedere – geografic, etnic, economic, religios, administrativ – Imperiul suferă o transformare hotărâtoare: nu mai este vorba de un Imperiu roman, ci de un *Imperiu grecesc de răsărit.* El s-a adaptat noilor împrejurări și a supraviețuit, într-o formă neîndoielnic mai redusă, dar mult mai omogenă, mai adecvată forțelor sale reale și care-i permitea să lupte cu mai multe șanse de succes împotriva inamicilor din jur. Este forma în care Imperiul va dăinui până în secolul al XV-lea.

Decăderea Persiei. Imperiul roman și Imperiul persan fuseseră până atunci cele două mari puteri ale lumii: cel dintâi câștigă la început o strălucită victorie asupra celuilalt, pentru a fi apoi învins, la rândul lui, de arabi.

În primii ani ai domniei lui Heraclius, perșii erau mai amenințători decât oricând și cuceririle lor efemere le prefigurează într-un fel pe cele înfăptuite curând după aceea de arabi: în 612, perșii ajung la Antiohia; în 614, la Ierusalim, unde

pun mâna pe cele mai prețioase relicve, în primul rând pe Crucea lui Cristos; în 618 sau 619, ei ajung la Alexandria. Ajutat de energicul patriarh al Constantinopolului, Serghie, care-i pune la dispoziție averile Bisericii, Heraclius organizează o armată în Asia Mică și, în 622, preia ofensiva. O campanie strălucită, în care cronicari occidentali vor vedea, mai târziu, un fel de prefigurare a cruciadei, îl duce în Armenia, în 625, la Ninive, în 627, în inima Persiei, în 628, anul morții lui Chosroes al II-lea. Heraclius dictează condițiile păcii, impunând perșilor să restituie tot ceea ce cuceriseră. Împăratul este primit în triumf la Constantinopol, în 629, el readuce apoi la Ierusalim relicva despre care se spune că ar fi a Sfintei Cruci.

În urma unui proces de decădere internă, mai curând decât a victoriilor bizantine, Persia intră atunci într-o perioadă de declin, precipitată ulterior de cuceririle arabe și din care nu se va mai redresa. Tot atunci, Heraclius preia oficial titlul de *basileus*, prin care era desemnat până la el, oficios, în limba greacă, regele Persiei.

Statornicirea slavilor în Grecia. În timpul campaniei împotriva Persiei, în 626, avarii asediaseră Constantinopolul: zidurile au rezistat, avarii au fost nevoiți să se retragă. Acest succes a fost atribuit de bizantini protecției Sfintei Fecioare, al cărei sanctuar din suburbia Vlacherne rămăsese intact în mijlocul devastărilor. Se pare că acest succes a provocat restrângerea și, apoi, decăderea Imperiului avarilor și, pe cale de consecință, noi deplasări ale popoarelor slave, care făceau de multă vreme presiuni asupra barierei Balcanilor. În nord-vestul Peninsulei

Balcanice s-au așezat croații și sârbii, care s-au extins de aici în tot Illyricul: ei s-au creștinat și au fost multă vreme vasali relativ credincioși ai Imperiului. Dar triburi slave din ce în ce mai numeroase au pătruns la sud de Dunăre, în Moesia, în Tracia, în Macedonia: Salonicul, de mai multe ori amenințat, a fost asediat în 617 și 619 și, ca și altădată, salvarea orașului era atribuită și acum intervenției patronului lui, sfântul Dumitru.

Penetrația slavă capătă acum forme noi: nu mai este vorba de simple raiduri, ci de statornicirea pe teritoriul grecesc a unor triburi întregi, care alcătuiesc «Sclavinii»și slavizează ținutul pe care, de altminteri, îl și repopulează. Asemenea Sclavinii au existat în număr deosebit de mare în Macedonia, în împrejurimile Salonicului; au existat însă și în Epir, în Tesalia, în Grecia centrală și în Peloponez, ba chiar și în insulele pe care slavii au ajuns cu bărcile lor, scobite într-un singur trunchi de arbore și denumite *monoxyle*. Relațiile dintre Imperiu și aceste triburi invadatoare și nedisciplinate au fost multă vreme încordate: Constant al II-lea, Iustinian al II-lea au condus împotriva lor expediții militare. S-au stabilit apoi relații ceva mai prietenești. În Macedonia, slavii au rămas elementul dominant, iar Imperiul a trebuit să se împace cu prezența lor, mărginindu-se la menținerea unui drept de suzeranitate în raport cu ei. În restul Greciei, se pare că, treptat, slavii au fost elenizați. Nu e mai puțin adevărat că statornicirea slavilor în Peninsula Balcanică i-a modificat profund configurația etnică.

Începuturile Bulgariei. Mult mai amenințătoare pentru viitor a fost, către sfârșitul secolului al VII-lea, constituirea

unui stat bulgar între Dunăre și Haemus. Vechii bulgari erau o populație de origine fino-ugriană care, începând din secolul al VI-lea, își manifestase prezența în regiunile dunărene. În secolul al VII-lea, bulgarii au traversat gurile Dunării și s-au așezat în Dobrogea actuală. În 679, Constantin al IV-lea a întreprins o campanie împotriva noilor veniți: el a fost înfrânt și s-a angajat printr-un tratat să le plătească tribut și să le lase în stăpânire teritorii din sudul Dunării inferioare. Pornind de aici, bulgarii s-au extins progresiv, în detrimentul triburilor slave care-i precedaseră în aceste regiuni. Ulterior, bulgarii, inferiori din punct de vedere numeric, se slavizează, uitându-și limba maternă, în vreme ce slavii, până atunci foarte dispersați, se supun puternicei organizări politice impuse lor de bulgari. Rezultatul a fost constituirea, în nordul Traciei, a unui stat, în curând redutabil, care va juca în secolele următoare un rol pe cât de important, pe atât de funest în viața Imperiului bizantin. Trebuie consemnată aici importanța faptului că Imperiul abandona, de fapt, vechea frontieră a Dunării, care-l apărase atât de multă vreme și se replia pe munții din nordul Traciei.

Cuceririle arabe. Dar marele eveniment din secolul al VII-lea – și nu numai pentru Imperiul bizantin, care n-a fost decât principala sa victimă – este cucerirea arabă.

Nu este locul să expunem aici originile Islamului și nici să explicăm măcar rapiditatea cu care și-a înfăptuit cuceririle. Au fost invocate uneori în acest ultim scop atât energia disperată pe care o dădea arabilor însăși sărăcia și mizeria lor, cât și combativitatea pe care le-o insufla fanatismul lor religios: insufi-

ciența numerică și, mai ales, calitativă, a armatei bizantine, pe de o parte, slăbiciunea administrației bizantine în provincii, pe de alta, au fost însă factori cauzali mult mai importanți. Dar factorul decisiv a fost stângăcia cu care Bizanțul și-a condus politica religioasă, în special față de monofiziți, combătuți în continuare de succesorii lui Iustinian. Tentativele de unire făcute de Heraclius și noua doctrină elaborată de el tocmai pentru a arunca o punte de apropiere între ortodoxie și monofizism, anume *monothelismul* (potrivit ei i se atribuiau lui Cristos o singură voință, dar două naturi), au eșuat complet: cei doi adversari au respins cu egală indignare monothelismul. Nu mai era desigur posibilă nici un fel de înțelegere, iar provinciile monofizite, Egiptul, Siria, Palestina, ajunseseră să-și dorească desprinderea de Bizanț și să prefere dominația arabilor, al căror spirit tolerant era cunoscut.

Arabii i-au răpit lui Heraclius, în ultimii ani de domnie, provinciile pe care le recucerise de la perși: în 634, ei cuceresc Bosra; în 635, Damascul; în 636, bizantinii suferă, în bătălia de la Yarmouk, o dezastruoasă înfrângere, în urma căreia ei pierd definitv Siria. În 637 sau 638, arabii cuceresc Ierusalimul, iar Palestina cade; în 639, ei înaintează până în Mesopotamia; în 641 sau 642, cuceresc Alexandria și pun stăpânire pe Egipt. Vine apoi rândul Cyrenaicii și al Tripolitaniei, al Ciprului și al insulei Rhodos. În sfârșit, arabii atacă Constantinopolul.

Atacurile arabe pe uscat și pe mare împotriva Constantinopolului s-au repetat vreme de cinci ani la rând, din 673 până în 677. Constantin al IV-lea le-a rezistat cu dârzenie și se pare că una dintre principalele explicații ale succesului său a fost

folosirea focului grecesc. În 677, flota arabă părăsea Constantinopolul, dar pe când se îndrepta înapoi spre Siria, ea a fost surprinsă de o puternică furtună în largul coastei meridionale a Asiei Mici, iar pagubele pe care le-a suferit s-au transformat în dezastru în urma intervenției flotei bizantine. Arabii erau blocați simultan pe uscat: ei au semnat pacea cu Imperiul.

Victoria părea mare și, într-adevăr, rezistența încununată de succes a lui Constantin al IV-lea, care a oprit înaintarea uluitoare a arabilor, avea să aibă importante consecințe. În același timp însă, o parte din Asia Mică, Siria, Palestina, Egiptul, o parte din Africa de nord rămâneau în mâinile arabilor, iar amenințarea pe care ei o reprezentau pentru Occident devenea tot mai gravă: între 693 și 698, întreaga Africă bizantină, cu Cartagina, a trecut în stăpânirea musulmanilor.

Themele și militarizarea Imperiului. Aceste evenimente erau cele mai grave care răscoliseră vreodată lumea veche după cucerirea romană, dacă nu chiar după cuceririle lui Alexandru. Repercusiunile lor asupra organizării interne a Imperiului bizantin au fost uriașe și au atins toate domeniile. În primul rând, ele au precipitat evoluția Imperiului către un nou regim administrativ, acela al *themelor*.

Am văzut mai sus că separarea puterilor civile și militare fusese, vreme de câteva secole, un principiu al administrației romane: regimul themelor se bazează, dimpotrivă, pe concentrarea acestor puteri în aceleași mâini. La o asemenea măsură statele recurg numai atunci când sunt grav amenințate. Se poate spune că Persia a adoptat-o în secolul al VI-lea și că Imperiul

bizantin i-a urmat pilda. În orice caz, noua organizare nu a fost creată dintr-o dată, ci a fost aplicată progresiv în provincii, pe măsură ce acestea ajungeau să fie amenințate. Încă din vremea domniei lui Iustinian, anumite regiuni fuseseră puse sub autoritatea unui «pretor iustinian» sau «comite iustinian» care concentrau în mâinile lor toate puterile. În vremea succesorilor lui Iustinian, în Occidentul amenințat de lombarzi și mauri sunt create două exarhate, al Ravenei și al Cartaginei, unde întreaga autoritate aparține de fapt exarhului și ducilor. În secolul al VII-lea, sistemul se dezvoltă și capătă curând un nume nou: cuvântul grecesc *thema*, care desemna inițial un corp de armată, sfârșește prin a desemna circumscripția în care era cantonată această unitate; iar atunci când, într-o asemenea circumscripție, toate puterile s-au concentrat în mâinile unui militar – în speță, ale unui general, ale unui *strateg* – *thema* va deveni treptat, în locul eparhiei, subdiviziunea administrativă a Imperiului.

Themele s-au constituit pe măsura nevoilor. Thema Armenilor, poate cea dintâi care s-a constituit și thema Anatolienilor, creată ceva mai târziu, erau menite să protejeze Asia Mică împotriva primejdiei arabe; au urmat apoi thema Opsikion destinată protejării capitalei însăși; thema Mării, care răspundea amenințării noii flote arabe; thema Traciei, contra bulgarilor; thema Helladei sau a Helladicilor, născută din nevoia domolirii slavilor din Grecia; thema Siciliei, creată în vederea luptei împotriva amenințării arabe asupra Occidentului. Se vede limpede cum noua organizare, care nu se va încheia decât în secolul al VIII-lea și care a modificat profund administrația provincială și subdi-

viziunile Imperiului, urmează fidel traiectoria factorilor de pericol extern.

Transformarea generală a Imperiului. Instituirea themelor nu este totuşi decât una dintre acele schimbări profunde în urma cărora, în secolele VII-VIII, Imperiul capătă o înfăţişare cu totul nouă.

Din punct de vedere geografic, mai întâi: Imperiul nu mai are în Occident decât câteva posesiuni şi acestea aproape desprinse de el şi nu tocmai leale; în Orient, el este redus la Asia Mică şi Grecia. Dacă mai supravieţuieşte încă, ideea romană devine şi mai utopică în urma pierderilor suferite în Occident; e singurul lor efect. Pentru a ne da însă seama pe deplin de importanţa loviturii primite de Imperiu în Orient, este destul să reamintim rolul jucat de secole de Siria şi de Egipt: Beirut, Antiohia, Alexandria fuseseră porturile cele mai prospere ale Mediteranei orientale; industriile din Siria erau cele mai active; după ce fusese grânarul Romei, Egiptul devenise grânarul Bizanţului. Pe măsura importanţei lor economice era şi aportul acestor două provincii la civilizaţia bizantină, contribuţia lor la derzvoltarea literaturii, artei, teologiei, căci elenismul bizantin fusese vreme îndelungată mai mult sirian şi alexandrin decât asiatic. Bizanţul pierdea partea cea mai bună din patrimoniul său.

S-a creat, din această cauză, un brusc dezechilibru, agravat şi de faptul că Grecia suferea, în acelaşi moment, o masivă slavizare, care-i transforma caracterul. Astfel încât, începând din secolul al VII-lea, Imperiul bizantin se identifică aproxi-

mativ cu Asia Mică. Dinastia lui Heraclius era și ea, probabil, de origine armeană, iar în secolele următoare împărații de origine asiatică vor fi din ce în ce mai numeroși. Este interesant, de asemenea, că Heraclius a modificat în același sens recrutarea armatei. S-a atras atenția asupra locului excesiv de important deținut înainte de el în armată de recruții proveniți din rândurile barbarilor: el pare să revină la recrutarea dintre indigeni și o face în Orient, de unde ridicase marea armată care i-a înfrânt pe perși. S-a susținut, dar fără dovezi hotărâtoare, că, în vederea asigurării caracterului regulat al recrutărilor, împărații din secolul al VII-lea au renovat și extins instituția «bunurilor militare», caracteristică odinioară pentru trupele de grăniceri: e vorba de domenii ereditare și inalienabile, concedate familiilor de soldați în schimbul serviciului militar.

Astfel, pierderile suferite de Imperiu, atât de dureros resimțite pe teren economic, păreau să fie compensate, din punct de vedere etnic, de avantajul unei mai mari omogenități. Aceeași constatare se impune în domeniul religios. Prin pierderea provinciilor monofizite, Imperiul scăpa cel puțin de adversarii cei mai îndârjiți ai oricărei politici de conciliere. Consecința acestui fapt nu se lasă așteptată: Constantin al IV-lea obține din partea sinodului de la Constantinopol, din 681, condamnarea monothelismului și restaurarea ortodoxiei. O altă sursă de conflicte dispare tot atunci: rivalitățile dintre patriarhia Constantinopolului pe de o parte, patriarhiile Alexandriei, Ierusalimului și Antiohiei, pe de alta. Întreaga ortodoxie orientală va fi de acum înainte strâns unită în jurul patriarhului din Constantinopol, care dobândește o importanță sporită și a cărui putere de influ-

ență asupra împăraților crește atât pe teren politic, cât și spiritual. S-a putut afirma că, începând de acum și până la sfârșitul istoriei Bizanțului, noțiunea de ortodoxie și cea de naționalitate se confundă.

În sfârșit, Imperiul dobândea tot acum, ca efect al aceleiași *concentrări* teritoriale și etnice, un alt caracter: el devenea, pentru totdeauna, un imperiu grecesc sau, mai precis, greco-asiatic. Mitul Imperiului roman, căruia eforturile lui Iustinian îi asiguraseră un secol de supraviețuire, dispărea o dată cu folosirea limbii latine. Indiciul cel mai sigur al acestei elenizări este triumful limbii grecești în secolul al VII-lea: de acum înainte greaca este limba oficială, limba legislației și a administrației; ea este limba armatei și a comenzilor; titlurile funcționarilor se elenizează o dată cu titulatura imperială însăși.

Capitolul V

Dinastiile Isauriană și Amoriană. Iconoclasmul (717-867)

Împărații. Dinastia lui Heraclius se stinsese într-un climat de uzurpare, anarhie și revoltă. Ultimul împărat, Teodosie al III-lea, incapabil să reinstaureze ordinea, abdicase când strategul Anatolienilor, Leon, chemat de partizanii săi, s-a încoronat împărat la Sfânta Sofia.

Leon al III-lea a domnit din 717 până în 741: este socotit isaurian, deși era, probabil, originar din Germaniceea, din Siria de nord. El și-a asociat la domnie pe fiul său, Constantin al V-lea Copronimul (741-775); acesta a făcut la fel cu fiul său, Leon al IV-lea (775-780). Acești trei împărați constituie dinastia isauriană propriu-zisă, care a asigurat Imperiului peste șase decenii de stabilitate.

Leon al IV-lea luase în căsătorie pe ateniana Irina. Rămasă văduvă, ea a domnit mai întâi, între 780 și 797, ca regentă a fiului ei, Constantin al VI-lea. Când acesta din urmă a ajuns la vârsta majoratului, Irina l-a orbit și l-a înlăturat de pe tron pentru a domni singură din 797 până în 802. Este prima femeie care a fost *împărat* al Bizanțului, în toată puterea cuvântului.

Irina a fost detronată de ministrul ei de finanțe, de origine, poate, arabă, Nichifor I (802-811). Acesta a pierit în războiul împotriva bulgarilor și, după doi ani destul de tulburi, tronul a fost ocupat de strategul Anatolienilor, Leon al V-lea Armeanul (813-820), care a murit asasinat. Urcarea pe tron a unui comandant al gărzii, Mihail al II-lea cel Bâlbâit (820-829), originar din Amorium, din Frigia, marchează începutul dinastiei amoriene, căreia îi aparțin și Teofil (829-842) și Mihail al III-lea cel Bețiv (842-867). Numai că în primii paisprezece ani ai domniei lui Mihail al III-lea, Imperiul a fost condus, în realitate, de mama acestuia, Teodora, care era regentă, apoi de Bardas, unchiul împăratului. Se poate observa că, pe parcursul unui secol și jumătate, toți împărații Bizanțului – cu excepția atenienei Irina – sunt de origine asiatică.

Au fost formulate judecăți contradictorii asupra acestei epoci. În realitate, ea este urmarea firească a secolului al VII-lea. Pe terenul politicii externe, problemele slavă, bulgară, arabă rămân aceleași, iar pierderea Occidentului, cu încoronarea lui Carol cel Mare, nu este decât consecința orientalizării Imperiului. Pe tărâmul administrativ, consolidarea regimului themelor încheie o evoluție începută în secolul precedent, iar pe tărâmul legislației, *Ecloga* este efectul înlocuirii limbii latine prin limba greacă. În domeniul religiei, iconoclasmul apare ca o reacție violentă împotriva superstiției, a practicilor idolatre, a excesivei puteri a călugărilor, care fuseseră, toate, consecințe ale tulburărilor din secolul al VII-lea: reacție zadarnică, de altfel, astfel încât situația din 867 este aproape aceeași cu cea din 717. Din punct de vedere istoric, perioada de două secole și jumătate

cuprinsă între sfârșitul secolului lui Iustinian și venirea la putere a dinastiei macedonene constituie un întreg.

Arabii. Ei rămân, pentru Imperiu, marea amenințare. În perioada de anarhie dintre 711 și 717, arabii făcuseră progrese importante. În 717, venind din Pergam, ei traversaseră Helespontul: o armată numeroasă a atacat Constantinopolul dinspre uscat, o flotă considerabilă dinspre mare. Orașul a fost apărat cu extremă energie de Leon al III-lea. El a avut inteligența să încheie un acord cu bulgarii, care au hărțuit armata arabă, încercată și de foame și de iarna aspră din 717-718. În 718, arabii s-au retras, renunțând definitiv la orice altă încercare de a ataca Constantinopolul. În anii următori, Leon al III-lea, care îl căsătorise pe fiul său, Constantin, cu fiica hanului kazarilor, a găsit în aceștia aliați eficienți împotriva arabilor. Către sfârșitul domniei sale, el însuși i-a înfrânt pe arabi în Frigia, în marea bătălie de la Acroinon și i-a silit să evacueze partea apuseană a Asiei Mici.

Eșecul arabilor în fața Bizanțului, care a avut un mare răsunet, este un eveniment deosebit de important: succesele lui Leon al III-lea puneau capăt înaintării arabe în Orient, tot așa cum, în 732, victoria lui Charles Martel, la Poitiers, stăvilea definitiv, în Occident, ofensiva arabă, pornită din Spania. Dar, în vremea Irinei, arabii câștigau noi victorii și impuneau Imperiului un tratat umilitor. Sub Mihail al II-lea, ei îl ajutau eficient pe Toma Slavul, răzvrătitul care, vreme de un an, a asediat Constantinopolul. Corsari musulmani au luat apoi în stăpânire Creta, din care au făcut, pentru 150 de ani, un cuib de pirați foarte supărător pentru Imperiu. Sub Teofil, arabii au cucerit,

în 838, Amorium, leagănul dinastiei: Teofil și-a pierdut cumpătul, a cerut ajutor Occidentului, venețienilor, lui Ludovic cel Pios, fără să obțină altceva decât făgăduieli. Din fericire, Bardas avea să dobândească victoria, câțiva ani mai târziu, la Poson, în Mesopotamia. Dar în Occident, Sicilia răsculată făcea apel la arabii din Africa de nord, care au cucerit pentru ei insula și, apoi, Tarentul și Bari.

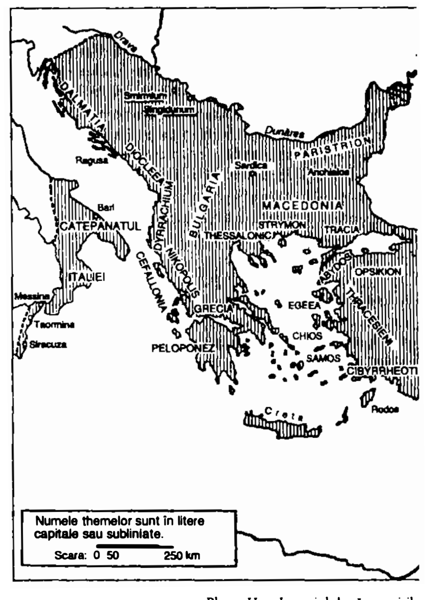
Bulgarii și rușii. Sub Leon al III-lea, între bulgari și Imperiu a fost pace. Dar Constantin al V-lea s-a însărcinat, pare-se, să distrugă în germene puterea lor, înainte ca ea să devină o primejdie, de ale cărei dimensiuni viitoare își dădea bine seama. El însuși a condus câteva campanii, a fost chiar învingător în marea bătălie care a avut loc la Anhialos, în 762: dar, în cele din urmă a eșuat și, în vremea Irinei, bulgarii au silit Imperiul să le plătească un tribut. Nichifor a reluat lupta, de astă dată împotriva teribilului han Krum: împăratul bizantin a fost înfrânt și ucis, iar Krum a poruncit să i se făurească din craniul lui un pocal. În 813, Krum a ajuns să asedieze Constantinopolul, spre groaza locuitorilor lui: el nu a izbutit totuși să cucerească orașul și a murit în 814. Succesorul său, Omortag, a încheiat pace cu Leon al V-lea și s-a procedat la trasarea solemnă a frontierei dinspre Tracia. Fiul lui Omortag, Malamir, care i-a succedat în 831, a invadat Macedonia, dar a încheiat un armistițiu cu Teodora. Iar nepotul său, Boris, care se urcă pe tron în 852, avea să se convertească la creștinism împreună cu tot poporul său.

Astfel, când prin forța armelor, când prin diplomație, când prin propaganda religioasă, Imperiul a reușit, în genere, să-i

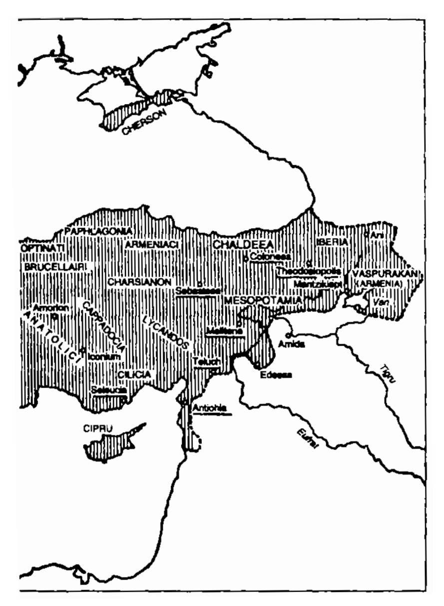
țină în frâu pe bulgari: dar amenințarea redutabilă reprezentată de acest imperiu în plină creștere persistă, iar fortificațiile ridicate în Tracia de Constantin al V-lea sau de Leon al V-lea sunt o stavilă prea slabă în calea forței lui de expansiune. Mai mult, spre sfârșitul dinastiei amoriene, apare pentru prima dată un alt pericol: Constantinopolul este atacat pe mare de ruși, în vreme ce Mihail al III-lea se află în Asia, iar flota în Occident. Apărarea orașului este asigurată cu energie de patriarhul Fotie, rușii trebuie să se retragă, iar retragerea lor este dezastruoasă: intrarea rușilor în istorie înseamnă apariția unei noi primejdii pentru Bizanț.

Iconoclasmul. Dar marele eveniment din perioada de care ne ocupăm este iconoclasmul. Termenul desemnează acțiunea de «a sfărâma imaginile»: mișcarea iconoclastă apare, într-adevăr, mai întâi, ca o reacție împotriva adorării și cultului imaginilor sfinte; apoi, însă, și împotriva unori practici socotite superstițioase, precum aprinderea de lumânări și arderea de tămâie; în sfârșit, uneori, împotriva cultului însuși al Fecioarei și al sfinților și, în chip special, împotriva cultului moaștelor.

Împăratul Leon al III-lea – într-o scrisoare adresată papei, el se proclama, în spiritul celei mai autentice tradiții bizantine, «împărat și preot» – a fost acela care a luat oficial atitudine împotriva imaginilor, decretând unele măsuri, pe care nu le cunoaștem în detaliu, dar a căror aplicare a provocat răzvrătiri, mai ales la Constantinopol, când agenții împăratului au distrus o imagine celebră a lui Cristos. Un sinod convocat în 730, la Constantinopol, a condamnat imaginile, în vreme ce, la Roma,

Planșa II. – Imperiul după cuceririle

împăraţilor macedoneni

în 731, un contra-sinod anatemiza pe adversarii imaginilor. Pornirea iconoclastă a lui Constantin al V-lea a fost și mai violentă decât a lui Leon al III-lea: el a condamnat însuși cultul Fecioarei și al sfinților. Împăratul a convocat, în 753, la Constantinopol, un sinod care a condamnat în chip solemn imaginile și care a fost urmat de măsuri precum distrugerea sau acoperirea icoanelor și risipirea moaștelor. Constantin a pornit în același timp o luptă aprigă împotriva călugărilor, care erau, firește, cei mai înflăcărați apărători ai imaginilor: el a confiscat bunuri monastice și a secularizat mănăstiri, din care călugării au fost alungați. Dar Irina era o adeptă înflăcărată a cultului imaginilor și o supusă ascultătoare a călugărilor: convocând un al șaptelea sinod ecumenic – care n-a putut fi ținut în 786 la Constantinopol, din pricina opoziției armatei, dar care s-a întrunit în anul următor la Niceea – ea a obținut din partea acestuia restaurarea cultului imaginilor și al moaștelor. Călugării s-au reîntors în mănăstirile lor, și-au redobândit bogățiile și privilegiile și n-au contenit să acopere de laude hiperbolice pe aceeași împărăteasă care, peste câțiva ani, avea să poruncească orbirea fiului ei.

După Irina, disputa iconoclastă a reizbucnit. Nichifor s-a arătat tolerant, dar totuși ostil călugărilor: el i-a trimis în exil pe Teodor, vestitul egumen al mănăstirii lui Stoudios, din Constantinopol, conducătorul plin de elan al partidei iconofile și monastice și pe cei mai înflăcărați partizani ai acestuia. Leon Armeanul, Mihail cel Bâlbâit, Teofil au fost iconoclaști și au repus în vigoare măsurile predecesorilor lor: în 815, un sinod iconoclast s-a întrunit la Sfânta Sofia. Dar pentru a doua oară

o femeie a restaurat cultul imaginilor. În 842, Teodora a abolit toate legile iconoclaste și, printr-un sinod întrunit în 843 a reînnoit dispozițiile celui de al doilea sinod din Niceea (787). O ceremonie solemnă a avut loc la Sfânta Sofia, la 11 martie 843, pentru a celebra ceea ce s-a numit «restaurarea ortodoxiei», comemorată și azi, anual, de Biserica greacă.

Acestea sunt faptele. Cum trebuie ele interpretate? Se pare că iconoclasmul are o îndoită origine și un dublu aspect: religios și politic.

1° *Aspectul religios.* Împărații iconoclaști au fost prezentați uneori ca niște precursori ai «liber cugetătorilor» moderni: ei sunt, dimpotrivă, oameni profund credincioși, care, tocmai din această cauză, au dorit să purifice religia creștină de ceea ce li se părea a fi o superstiție aproape păgână. Cultul imaginilor nu era nicidecum practicat de primii creștini și spirite superioare au interzis multă vreme reprezentările temelor sacre în interiorul bisericilor. Ele au pătruns totuși în biserici sub influența tradiției antice, pentru că li se recunoștea rolul edificator sau instructiv. Au urmat apoi excesele: imaginea n-a mai fost considerată un simbol, ci i s-a atribuit sfințenia și puterea miraculoasă a prototipului; i s-a conscrat un cult *personal.* Iconoclaștii au luptat tocmai împotriva abuzurilor acestei *idololatrii* și a altor excese asemănătoare. Împotriva lor s-au ridicat oamenii simpli și superstițioși, poporul, femeile, călugării, o mare parte din cler. Dar ei s-au bucurat de adeziunea societății cultivate, a înaltului cler de mir, neliniștit desigur de puterea călugărilor și a unei părți din populația provinciilor centrale și orientale ale Asiei Mici, ostile de multă vreme imaginilor. Ei au avut de partea

lor și armata, recrutată din ce în ce mai mult din aceste regiuni. A. Vasiliev are, de altfel, dreptate să insiste asupra faptului că împărații iconoclaști sunt ei înșiși isaurieni, armeni, frigieni.

2° *Aspectul politic.* Dacă nu trebuie să credem că împărații iconoclaști au căutat să atragă de partea Imperiului pe evrei și pe arabi, este, în schimb, probabil că ei au vrut să sustragă anumitor îmbieri ale Islamului o parte, deloc lipsită de importanță, din populația Asiei Mici, care era de tendință aniconică: s-a reamintit ceva mai sus că Asia Mică înseamnă, în acea vreme, ea singură, aproape tot Imperiul. Pe de altă parte, nu se poate să nu fii frapat de rolul jucat în această dispută de problema monastică. Am arătat ceva mai sus de ce era primejdioasă creșterea nemăsurată a numărului călugărilor și al mănăstirilor, a puterii lor, a bogățiilor lor, a privilegiilor lor. Era vorba de un adevărat stat în stat. Împărații iconoclaști au dus o luptă îndârjită împotriva călugărilor și s-au străduit să le risipească și secularizeze bunurile, tocmai pentru că și-au dat seama de această primejdie – politică, economică, socială.

Astfel, disputa iconoclastă a sfârșit prin a deveni o confruntare între Biserică și stat: șefii partidei monastice, egumenul mănăstirii de la Sakkoudion, din Bitinia, Platon și, mai ales, nepotul său, Teodor de la Stoudiou, au revendicat, în toiul luptei, independența Bisericii față de stat și i-au refuzat împăratului dreptul de a interveni în chestiunile religioase și dogmatice: era doctrina Occidentului și Teodor Studitul, exilat de Nichifor, făcuse, în această privință, într-adevăr, apel la papă. Trebuie să adăugăm, pe de altă parte, că, după ce au dobândit satisfacție în privința cultului imaginilor și și-au recăpătat privilegiile,

călugării nu au mai stăruit să proclame la fel de insistent independența Bisericii și că, în cele din urmă, nimic nu s-a schimbat.

Dar iconoclasmul avusese și alte consecințe, care au arată încă o dată strânsa corelație dintre problemele religioase și cele politice în Bizanț. Cea mai neașteptată a fost întărirea influenței grecești în Italia de sud, unde au emigrat mulți călugări. Cea mai importantă a fost adâncirea deosebirilor dintre Orient și Occident și accelerarea rupturii definitive dintre cele două părți ale vechiului Imperiu al lui Iustinian. Papalitatea luase atitudine împotriva iconoclaștilor. Când papa Ștefan al II-lea a fost însărcinat de Constantin al V-lea să-i ceară lui Pepin cel Scurt ajutor împotriva lombarzilor, el a trădat cauza Imperiului eretic și, în 754, a obținut să i se recunoască dreptul de a administra *personal* teritoriile Romei și Ravenei, recucerite de Pepin: pentru Imperiu aceasta însemna pierderea Italiei. Și se știe că, în 774, după ce a distrus regatul lombard, Carol cel Mare a confirmat în chip solemn papei donația lui Pepin. Papalitatea nu mai avea, așadar, încredere în Imperiul de răsărit și avea să-și caute pe viitor sprijin în Occident: încoronarea lui Carol cel Mare de către papă în noaptea de Crăciun a anului 800 și crearea unui Imperiu creștin de apus sunt, într-o anumită măsură, consecința acestui lucru.

În ultimii ani ai perioadei care ne interesează aici, mai multe evenimente sunt, din acest punct de vedere, semnificative. Vedem, pe de o parte, cum creștinătatea răsăriteană, stimulată și revigorată parcă de luptele cu iconoclasmul, își extinde mult influența asupra barbarilor: în 863, Chiril și Metodiu pornesc din Salonic să evanghelizeze Moravia, ei vor deveni apostolii slavilor; în 864, țarul Bulgariei, Boris, se botează la Constanti-

nopol, primind numele creștin Mihail și impune apoi botezul întregului său popor. Dar, pe de altă parte, lipsa de încredere și rivalitatea dintre Roma și Constantinopol sporesc. Când cezarul Bardas l-a depus pe patriarhul Ignatie, care fusese iconofil, pentru a-i da scaunul patriarhal lui Fotie, Ignatie a făcut apel la papa Nicolae I, care i-a luat partea și l-a excomunicat pe Fotie (863). Acesta a legat cauza sa personală de cauza națională a Bizanțului și un sinod ținut la Constantinopol, în 867, l-a anatemizat pe papă, denunțând intervenția lui ilegală în treburile Bisericii Răsăritului. Este vorba de așa-numita schismă a lui Fotie.

Capitolul VI

Dinastia «macedoneană» și apogeul Imperiului (867-1081)

Împărații. Perioada la care am ajuns este, împreună cu secolul lui Iustinian, cea mai glorioasă din istoria Bizanțului. Armatele bizantine victorioase își stăvilesc sau resping nenumărații dușmani și fac să sporească întinderea Imperiului. Civilizația bizantină cunoaște tot acum ceea ce s-a numit, pe bună dreptate, «al doilea său secol de aur». Niciodată, din vremea lui Iustinian, Bizanțul nu s-a bucurat de un prestigiu atât de mare; niciodată, până la căderea sa, el nu va mai înregistra succese atât de strălucite. Istoria acestei epoci cu adevărat epice a fost cunoscută, multă vreme, prin intermediul lucrărilor bizantinistului francez G. Schlumberger, *Nicéphore Phocas* și *l'Épopée byzantine*. Aici, nu vom putea decât să-i schițăm trăsăturile generale.

Cea dintâi și cea mai nouă este că opera realizată nu se datorează unui singur om, așa cum s-a întâmplat, în secolul al VI-lea, cu Iustinian, ci unei succesiuni de împărați, toți vrednici de atenție datorită diferitelor lor calități. Întemeietorul dinastiei, Vasile I, se trăgea dintr-o familie armenească stabilită în Macedonia: de unde denumirea uzuală, dar de fapt inexactă, de dinas-

tie «macedoneană». El devenise – datorită forței lui fizice și dibăciei cu care dresa caii sălbatici mai curând decât adevăratelor sale calități – favoritul ultimului împărat amorian, Mihail al III-lea, care-l asociase la domnie. Dar Vasile a pus la cale, în 866, asasinarea cezarului Bardas, unchiul împăratului, iar în 867, asasinarea împăratului însuși: el a domnit singur de la 867 la 886.

Fiii săi, Leon al VI-lea cel Înțelept și Alexandru, au domnit de la 886 la 913: Leon al VI-lea a fost cel care a cârmuit în fapt. Ca să aibă un fiu care să-i poată deveni succesor, el a trebuit să ia în căsătorie patru femei la rând, scandalizându-i astfel grozav pe contemporani: această încăpățânare este remarcabilă și mărturisește, s-a spus, despre apariția unei forme noi de *legitimitate*. De acum înainte va exista «o familie imperială, ai cărei membri primesc numele de *porfirogeneți*» (născuți în camera din palat numită *porphyra*). Fiul lui Leon al VI-lea, Constantin al VII-lea Porfirogenetul, ocupă tronul de la 913 la 959, dar de la 919 la 944 cârmuirea este exercitată de fapt de un împărat asociat, Roman Lecapenul, de origine armeană. Fiul lui Constantin al VII-lea, Roman al II-lea, nu domnește decât de la 959 la 963, apoi văduva sa, Teofano, se căsătorește cu generalul comandant suprem al armatei din Asia, Nichifor Phokas, asasinat în 969.

Asasinul, Ioan Tzimiskes, de origine armeană, domnește de la 969 la 976 și se consideră suveran legitim în virtutea faptului că s-a căsătorit cu Teodora, fiica lui Constantin Porfirogenetul. După el, tronul este ocupat de ambii fii ai lui Roman al II-lea, Vasile al II-lea Bulgaroctonul și Constantin al VIII-lea (976-1028), care domnesc împreună. Începe apoi o perioadă

tulbure, care prevestește sfârșitul dinastiei: principala figură este a împărătesei Zoe, soția succesivă a trei împărați (Roman al III-lea Argyros, Mihail Paflagonianul și Constantin Monomahul) și care a cârmuit, o vreme, Imperiul singură, apoi în asociere cu sora sa mai mică, Teodora. Este ultima cârmuire de către femei a Bizanțului.

Este de reținut că dinastia «macedoneană» este de fapt armeană; că Roman Lecapenul, care guvernează în locul lui Constantin al VII-lea, este armean; că uzurpatorul Ioan Tzimiskes este armean. Altă trăsătură comună acestor împărați este că ei sunt, înainte de toate, osteni. Singurele excepții notabile sunt Leon al VI-lea și Constantin al VII-lea: dar și în vremea lui Constantin al VII-lea a guvernat de fapt, multă vreme, amiralul Roman Lecapenul.

Arabii în Orient și în Occident. Imperiul a trebuit să-i înfrunte pe arabi pe toate frontierele, în afară de aceea a Dunării. Vasile I și Leon al VI-lea au condus campanii aproape în fiecare an, dobândind adesea victoria, niciodată însă victoria decisivă. În Occident, ei au recucerit Tarentul, dar tot atunci arabii au încheiat campania de cucerire a Siciliei și și-au consolidat biruința, luând în stăpânire Siracuza, Taormina și Reggio. În Orient, ei au izbutit să deplaseze iarăși spre est frontiera asiatică a Imperiului: dar, în 904, o flotă de pirați musulmani a cucerit prin surprindere Salonicul, invadatorii au prădat orașul și s-au îndreptat îndată după aceea spre Siria, cărând cu ei o uriașă pradă și peste 20.000 de prizonieri.

A fost semnalul care a declanșat reluarea energică a ofensivei bizantine. Sub Roman Lecapenul, ea s-a soldat cu unele succese în Mesopotamia de sus și a dus la recucerirea Edessei. Ceva mai târziu, Nichifor Phokas și Ioan Tzimiskes, mai întâi ca generali, apoi ca împărați, au dobândit victorii hotărâtoare. Phokas a redobândit Creta și Ciprul, Tarsul și Cilicia și, mai ales, în Siria, Alepul și Antiohia. Tzimiskes a transferat războiul dincolo de Eufrat și a organizat o adevărată cruciadă pentru eliberarea locurilor sfinte: el a recucerit Damascul și o parte din Palestina, fără să ajungă totuși la Ierusalim. Vasile al II-lea a putut să păstreze aceste cuceriri fără să le sporească sensibil. Imperiul obținuse însă în trei regiuni – în Creta, pe Eufrat, în Siria – rezultate decisive.

Succesele nu au fost mai puțin clare în Armenia. Această țară fusese una din mizele principale ale necontenitei lupte dintre Imperiul persan și Imperiul roman. În secolul al VII-lea, ea fusese ocupată de arabi. În secolul al IX-lea, dinastia armeană a Bagratizilor a revenit pe tron, cu consimțământul comun al arabilor și al bizantinilor, care aveau nevoie, fiecare, de sprijinul armenilor. Bizanțul și-a înfrânt rivalul: sub Roman Lecapenul, influența lui în Armenia a crescut; sub Vasile al II-lea, Armenia este parte cucerită, parte vasalizată; sub Constantin Monomahul, capitala, Ani, este cucerită, iar Bagrarizii sunt detronați.

În vremea acestor domnii glorioase, Bizanțul nu renunța la Italia, unde Leon al VI-lea organiza cele două theme – ce-i drept, foarte puțin întinse – a Longobardiei și a Calabriei, înlocuite ceva mai târziu de catepanatul din Bari. Este posibil chiar ca împăratul bizantin să fi dorit să reia de la împăratul Apusului

unele titluri uzurpate: se pare că el a avut o dispută în privința titlului imperial cu Ludovic al II-lea și, poate, cu Otton, încoronat la Roma, în 962, întemeietorul Sfântului Imperiu roman de națiune germană. Dar primejdia arabă făcea să treacă pe planul al doilea aceste certuri. Phokas a căutat, poate, alianța cu Otton I și printre ambasadele schimbate atunci între cele două Imperii, cea mai faimoasă este a lui Liutprand. Tzimiskes i-a dat-o pe prințesa bizantină Teofano în căsătorie lui Otton al II-lea, care a fost înfrânt, pe de altă parte, de arabi. Cel puțin, Vasile al II-lea a ieșit victorios, la Cannes, dintr-o bătălie care a făcut evident, pentru prima dată, pericolul reprezentat de normanzi și acest succes, care întărea poziția Bizanțului în Italia, îi va permite lui Mihail al IV-lea să organizeze o expediție împotriva Siciliei arabe: Georgios Maniakes a recucerit, într-adevăr, Messina.

Bulgarii și frontiera Dunării. Pericolul bulgar a fost mai strict localizat, dar mult mai grav decât pericolul arab. Conflictul a izbucnit în vremea succesorului lui Boris, a fiului său, Simion, care fusese educat la Constantinopol. Pentru a crea o diversiune față de acțiunile lui amenințătoare, potrivit unei practici îndătinate a diplomației bizantine, Leon al VI-lea a făcut apel la maghiari, numiți și unguri – acesta este momentul intrării lor în istorie – care au invadat nordul Bulgariei. La rândul său, Simion i-a chemat pe pecenegi și, cu ajutorul lor, i-a respins pe maghiari: după care, Simion i-a înfrânt pe greci și a ajuns la zidurile Constantinopolului. Leon al VI-lea a trebuit să semneze un tratat și să plătească tribut.

Apoi, Simion și-a îndreptat ambițiile către Salonic: ca să nu i-l dea, Leon al VI-lea a trebuit să-i cedeze vaste teritorii din Macedonia septentrională. În sfârșit, Simion și-a fixat drept obiectiv Constantinopolul, cu intenția de a deveni «țar al bulgarilor și împărat al romanilor», titlu pe care l-a arborat o vreme. În 917, Simion a ieșit învingător din marea bătălie de la Anhialos. În 922, el a pus stăpânire pe Adrianopol; a sfârșit prin a stăpâni toată Macedonia și Tracia, în afară de Salonic și Constantinopol. Și a venit să asedieze capitala, care s-a crezut încă o dată pierdută și care a fost încă o dată salvată datorită zidurilor ei de apărare. Atunci, în 924 probabil, a avut loc, chiar sub zidurile orașului, o dramatică întrevedere între Simion și Roman Lecapenul, care-și petrecuse noaptea în rugăciune, la Sfânta Sofia: a fost încheiat un armistițiu, cu singura condiție pentru bizantini de a plăti tribut, iar Simion s-a retras. Ce se întâmplase? S-a crezut adesea că Simion s-a arătat conciliant, deoarece era el însuși amenințat în acel moment de sârbi și deoarece negocierile sale cu arabii în vederea încercuirii Bizanțului eșuaseră.

Simion a murit în 927, iar sub succesorul său, Petru, Bulgaria a intrat într-o rapidă decădere, grăbită de conflictele interne. Nichifor Phokas și Ioan Tzimiskes au reînceput lupta, ajutați o vreme de rușii lui Sviatoslav: Bulgaria răsăriteană, dacă nu chiar toată Bulgaria, a fost cucerită de bizantini, pentru care Dunărea redevenea o frontieră. Totul a fost repus în discuție în anii următori, când țarul Samuil, a reorganizat armata bulgară în Bulgaria apuseană și a reconstruit un Imperiu care se întindea de la Dunăre până în Tesalia și la Adriatica. Vasile al II-lea a purtat război împotriva lui, din 986 până în 1014, cu o sălbăti-

cie și cruzime egale celor ale bulgarilor și care i-au adus numele de «ucigător de bulgari» (*Bulgarocton*). Bătălia hotărâtoare a avut loc în 1014, la nord de Serres: armata bulgară a fost zdrobită, iar Vasile al II-lea a făcut 15.000 de prizonieri. El a poruncit să fie orbiți cu toții, cu excepția câte unui om dintr-o sută, menit să le fie călăuză și i-a expediat lui Samuil această jalnică turmă. După câteva săptămâni, Samuil a murit. Întreaga Bulgarie a fost cucerită și supusă unui guvernator bizantin: era sfârșitul primului Imperiu bulgar și, pentru Bizanț, stăpânirea întregii Peninsule Balcanice era din nou asigurată.

Aceasta nu însemna nicidecum securitate absolută pe toată frontiera septentrională sau danubiană. Pe lângă maghiari, cărora li se arătase calea spre sud și pecenegi, stabiliți între Dunăre și Nipru, cărora Bizanțul a fost silit în cele din urmă să le plătească tribut, rușii reprezentau și ei un pericol din ce în ce mai amenințător. Potrivit tradiției, prințul Oleg a întreprins o expediție împotriva Constantinopolului în 907: nu s-a stabilit încă în chip definitiv dacă această expediție, care ar fi fost urmată de încheierea unui tratat, este un fapt istoric autentic sau o simplă legendă. Este însă sigur că raporturile, fie de ostilitate, fie de prietenie, dintre Bizanț și Rusia s-au înmulțit. De la începutul secolului al X-lea înainte, armatele bizantine includ importante corpuri de mercenari ruși. Sub Roman Lecapenul, Constantinopolul este atacat de două ori de prințul Igor, în 941 și 944: se încheie un tratat, Igor se reîntoarce la Kiev. Abia sub Vasile al II-lea a fost găsită soluția: împăratul a încheiat o alianță cu prințul rus Vladimir, care a fost botezat, a luat în căsătorie o prințesă bizantină și și-a botezat poporul, în 988 sau 989.

Este încă o ilustrare a dibăciei cu care Bizanțul a combinat forța militară, abilitatea diplomatică, propaganda religioasă.

Problema socială. Pe plan intern, împărații au fost preocupați mai ales de problema gravă a regimului proprietății agrare. Documentele epocii îi opun adesea pe cei «puternici» celor «săraci». «Puternicii» sunt cei cărora averea sau, mai cu seamă, funcțiile și rangul lor le pun la îndemână mijloace de presiune asupra micilor cultivatori de pământ, pe care îi distrug: ei își dau aere de independență pe domeniile lor mari cât niște provincii. «Săracii» sunt țăranii posesori ai unei bucăți de pământ sau beneficiarii acelor loturi militare despre care am vorbit ceva mai sus: exigențele și amenințările celor mari, uneori și excesele fiscului, îi împingeau să caute pe lângă cei «puternici» protecție sau o relativă liniște, plătite în schimb cu propria lor libertate. Dispariția micii proprietăți avea grave consecințe economice, fiscale, militare. Dezvoltarea excesivă a marii proprietăți prezenta un pericol a cărui amploare a putut fi măsurată sub Vasile al II-lea, când rebeliunea a doi mari seniori din Asia Mică, Bardas Phokas și Bardas Skleros, era pe punctul de a-l răsturna pe împărat.

O novellă din 922 a lui Roman Lecapenul inaugurează măsurile luate pentru remedierea acestei stări de lucruri: ea interzice celor puternici să dobândească în vreun fel oarecare proprietatea celui sărac, acordă preferință țăranului atunci când el este în concurență cu un senior pentru cumpărarea unui teren și impune restituirea bunurilor militare acaparate ori cumpărate de la legitimii lor posesori. Aceste măsuri sunt reamintite și

confirmate de Roman Lecapenul într-o novellă din 934. Mai ales Vasile al II-lea s-a arătat necruțător cu cei mari: o novellă din 996 abolește prescripția de patruzeci de ani care proteja achizițiile făcute de seniori, interzice patronajul și repune în vigoare dispoziția potrivit căreia cei puternici erau obligați să plătească impozitele datorate de săraci, dacă aceștia din urmă erau incapabili să o facă.

Aceeași problemă avea și un alt aspect: numeroase și puternice, mănăstirile nu erau mai puțin periculoase decât seniorii pentru mica proprietate. Novelle ale lui Roman Lecapenul le-au interzis, în 922 și 934, mănăstirilor să achiziționeze pământul celor săraci, iar în 964, Nichifor Phokas interzice ctitorirea de noi mănăstiri și daniile către mănăstirile existente.

Aceste măsuri s-au dovedit, până la urmă, zadarnice. Aristocrația funciară și călugărimea reprezentau forțe mult prea mari pentru ca împăratul să se poată dispensa multă vreme de sprijinul lor sau să-și atragă ostilitatea lor. Se pare că, începând de la Roman Argyros și, în orice caz, de la Isaac Comnenul, toate acestea au rămas literă moartă: această luptă între marea și mica proprietate, care constituie drama istoriei sociale a Bizanțului, se va sfârși prin triumful celor puternici.

Schisma. Am arătat mai sus ce se înțelege prin așa-numita primă schismă a lui Fotie, rezultat al anatemei pe care și-au aruncat-o reciproc papa și patriarhul. Vasile I, care-l înlocuise mai întâi pe Fotie cu Ignatie, l-a rechemat, îndată după moartea acestuia, pe Fotie, iar în 879, un sinod întrunit la Constantinopol a ridicat anatema aruncată asupra lui. Se susținea până

nu de mult, potrivit unei tradiții, că papa Ioan al VIII-lea, mâniat, a reînnoit atunci anatema contra lui Fotie, provocând astfel o nouă ruptură între Biserici, cunoscută ca «a doua schismă a lui Fotie». Lucrările lui Fr. Dvornik, V. Laurent și V. Grumel au demonstrat că nu s-a mai produs nici un fel de ruptură după sinodul din 879, ba chiar, dimpotrivă, că papa l-a recunoscut, probabil, ca patriarh pe Fotie, care, la rândul lui, își revizuise atitudinea în anumite privințe și se împăcase cu papalitatea.

Adevărata schismă, cea definitivă, se va produce către mijlocul secolului al XI-lea. Raporturile dintre papalitate și Imperiu erau încordate de multă vreme, din pricina luptei lor pentru influență în Italia de sud. Această rivalitate nu constituia însă un motiv suficient pentru a se ajunge la schismă; a mai fost nevoie de aroganța și ambiția a doi oameni care să se împotrivească oricărei concesii, un legat al papei, cardinalul Humbertus și un patriarh al Constantinopolului, Mihail Keroularios. Autoritar și brutal, acesta din urmă, nu s-a sfiit să urmeze în raporturile cu Occidentul o linie politică personală, contrară celei promovate atunci de împăratul Constantin al IX-lea: când legații pontificali au venit la Constantinopol, patriarhul a refuzat orice compromis. Cardinalul Humbertus, care vorbea mai degrabă ca un stăpân decât ca un sol, a depus pe altarul Sfintei Sofii o bulă de excomunicare împotriva lui Keroularios și a părăsit Constantinopolul. Keroularios a convocat un sinod care i-a excomunicat pe legații pontificali. Ruptura era fapt împlinit.

Este probabil că, pe moment, nimeni nu i-a înțeles importanța. Nu era, la urma urmelor, primul incident de acest fel și

o excomunicare era ușor de ridicat. Dar acest lucru nu s-a întâmplat și schisma dăinuie și azi. Care i-au fost consecințele?

Se susține de obicei că, din punct de vedere politic, schisma a fost una din cauzele slăbiciunii Bizanțului, că ea l-a împiedicat să obțină de la Occident sprijinul de care ar fi avut nevoie, de pildă, împotriva turcilor. Această judecată se întemeiază pe o simplă ipoteză, anume că Occidentul ar fi fost gata să răspundă în chip eficace la apelul Orientului: avem multe temeiuri să ne îndoim că așa ceva s-ar fi putu întâmpla. Din punct de vedere religios, nu se poate contesta că schisma a însemnat o victorie pentru patriarhia constantinopolitană și o înfrângere pentru papalitate, căci aceasta din urmă a trebuit să renunțe la pretențiile ei de dominație asupra Bisericii răsăritene. Patriarhia nu pierdea nimic, dimpotrivă: după ce s-a eliberat de supunerea față de Roma, autoritatea ei asupra celorlalte trei patriarhii orientale și asupra lumii slave creștin-ortodoxe a sporit.

Civilizația. În ce privește civilizația, epoca macedonenilor este una dintre cele mai strălucite din istoria Bizanțului. Primul indicau în acest sens ne este oferit de opera legislativă a împăraților, care – de altfel, în chip eronat – nu au avut decât dispreț față de *Ecloga* și au vrut să o înlocuiască printr-o culegere de legi care să se situeze la înălțimea vremii lor. Vasile I este cel dintâi care a avut această ambiție: el nu a putut face să apară însă decât două lucrări pregătitoare, un «manual» (*procheiron)* și o «introducere» (*epanagoge*). Ceva mai târziu, Leon al VI-lea a publicat, în sfârșit, în limba greacă, monumentala culegere a *Basilicalelor*, adică a legilor imperiale, care constituia, într-un

fel sinteza operei legislative a lui Iustinian, lăsând însă de o parte legile căzute în desuetudine și adăugând legile mai recente.

Din epoca lui Leon al VI-lea ni s-a păstrat un text deosebit de interesant: *Cartea prefectului* (este vorba de prefectul Constantinopolului), descoperită abia la sfârșitul secolului trecut. Prefectul capitalei avea, între alte atribuții, supravegherea tuturor colegiilor de negutători și artizani, iar *Cartea prefectului,* document esențial pentru cunoașterea vieții economice în Bizanț, unde aproape toate profesiunile erau, în interesul statului și al populației, supuse unei reglementări stricte, ne pune la dispoziție lista breslelor și detalii despre organizarea lor.

Potrivit tuturor indiciilor, prosperitatea economică era mare la Constantinopol, unde ajungeau toate mărfurile și toți negustorii lumii și care a jucat vreme îndelungată un rol comparabil cu rolul Pireului în epoca de înflorire a Atenei. Bogăția bazată pe comerț, gloria militară și puterea redobândită își găsesc, toate, expresia în literatură și arte. Nu mai există astăzi la Constantinopol «noua Biserică» sau *Nea* lui Vasile, monument la fel de reprezentativ pentru epoca lui ca Sfânta Sofia pentru epoca lui Iustinian. Au ajuns în schimb până la noi multe monumente provinciale și piese aparținând artelor minore care ne atestă existența acum a unei renașteri, de factură foarte grecească (să ne gândim la mozaicurile de la Daphni), considerată drept o «a doua epocă de aur» din istoria artei bizantine. În ce privește istoria ideilor, este destul să amintim că această epocă este străjuită de cele două mari figuri ale lui Fotie și Psellos, amândoi remarcabili atât prin gustul lor pentru elenism, cât și prin intima cunoaștere a tradiției antice. Fără îndoială, spre deosebire

de artiști, scriitorii din această epocă s-au dovedit uneori prea puțin originali, astfel încât s-a putut spune că e vorba de o epocă a enciclopediilor: *Antologia palatină*, *Lexiconul* lui Suidas, *Viețile sfinților* ale lui Simion Metafrastul. Nu trebuie să uităm însă poeziile lui Ioan Geometrul, epopeile din ciclul lui Dighenis Akritas, *Istoriile* lui Leon Diaconul și ale continuatorilor lui Teofan, întreaga operă a lui Psellos, învățat și scriitor universal. Împărații au constituit exemple pentru oamenii de cultură: Leon al VI-lea, supranumit Filosoful prin dragostea sa pentru studiu și pentru savanți; Constantin Porfirogenetul, ale cărui tratate privitoare la *Administrarea Imperiului*, la *Theme*, la *Ceremoniile curții bizantine* ni s-au păstrat, ca scriitor, constructor, artist, animator al întregii vieți intelectuale din vremea sa. Constantin Monomahul a înfăptuit poate ceva și mai folositor atunci când a înființat, pe lângă facultatea de filosofie condusă de Psellos, o facultate de drept, condusă de Ioan Xiphilinos, care avea drept misiune să-i formeze pe funcționarii Imperiului.

Decăderea. Moartea Teodorei, în 1056, marchează sfârșitul dinastiei macedonene și începutul unei perioade caracterizate prin antagonismul persistent între armată și partida marilor seniori provinciali care o conduceau în virtutea sistemului regional de recrutare, pe de o parte și administrația centrală și birourile civile din capitală, pe de alta. Constantin Monomahul, care trăise experiența unor rebeliuni ca acelea ale lui Maniakes și Tornikios, dusese o politică ostilă armatei: el îi redusese efectivele, înlocuise adesea prin mercenari trupele naționale. Începând din 1056, lupta între aceste două tendințe se manifestă prin

însăși alternanța împăraților. În sfârșit, după domnia lui Nichifor Botaniates (1078-1081), care era strategul unei theme din Asia Mică, partida «feudală» triumfă definitiv prin venirea la putere a lui Alexie Comnenul.

Această evoluție nu a fost lipsită de tulburări care au compromis grav, în trei privințe, opera de politică externă a macedonenilor. În Occident, în 1071, normanzii lui Robert Guiscard au cucerit Bari (capitala catepanatului) după trei ani de asediu: aceasta însemna căderea Italiei bizantine. În Balcani, pecenegii, acești «turci ai nordului», au traversat Dunărea, au prădat toată Macedonia și Tracia, au asediat Constantinopolul: Bizanțul a trebuit să le plătească tribut. În Orient, turcii selgiucizi, după ce înaintaseră lent în Persia și Mesopotamia, au atacat Armenia bizantină. Tot în acest an fatal, 1071, în bătălia de la Mantzikiert, Roman Diogene a fost înfrânt și făcut prizonier de șeful turc Alp Arslan. Bizantinii și-au dat seama atunci de gravitatea pericolului turc. «Frontierele Imperiului erau încă intacte, de la Antiohia la lacul Van, dar deruta a declanșat debandada. Toate forțele Imperiului s-au retras către apus și căile Asiei Mici s-au deschis înaintea turcilor» (L. Bréhier).

Capitolul VII

Bizanțul și cruciații. Comnenii și Anghelii. Statele latine și Imperiul grec din Niceea (1081-1261)

Dinastia Comnenilor. «O dată cu Alexie, partida militară și aristocrația funciară provincială au triumfat asupra partidei birocratice din capitală» (A. Vasiliev). Într-adevăr, Alexie Comnenul își datora ascensiunea faimei sale de oștean, iar Comnenii, familie originară, poate, din regiunea Adrianopolului, deveniseră mari proprietari de domenii în Asia Mică. Alexie I a domnit de la 1081 la 1118, fiul său, Ioan al II-lea, de la 1118 la 1143 și fiul acestuia, Manuel I, de la 1143 la 1180: vreme de un secol, Imperiul a avut parte de o administrație stabilă și fermă. Manuel, ale cărui priviri au fost îndreptate constant spre Occident, a luat de soție, în a doua sa căsătorie, o principesă franceză, pe Maria de Antiohia: ea a exercitat regența în vremea minoratului lui Alexie al II-lea (1180-1183). Dar acesta din urmă a fost detronat de un nepot al lui Ioan al II-lea, Andronic Comnenul, figura cea mai originală din familie, care a avut cu totul altă orientare politică decât predecesorii săi: venirea sa la putere a fost marcată de o uriașă reacție împo-

triva latinilor, care au fost masacrați în masă la Constantinopol; politica sa internă a fost dominată de lupta aprigă împotriva marii aristocrații. Dar Andronic, detronat la rându-i de Isaac Anghelos, n-a domnit decât de la 1183 la 1185.

Din punct de vedere economic, prosperitatea Imperiului rămâne în aparență foarte mare: două treimi din bogăția mondială se află la Constantinopol, vor spune cu uimire cruciații. Dar, din motive politice, Bizanțul renunță treptat la izvorul însuși al acestei prosperități, anume la rolul său de intermediar între Orient și Occident, în favoarea orașelor italiene, Pisa, Genova și, mai ales, Veneția.

Până și în chestiunile religioase interesul politic primează față de credință. În mai multe rânduri, împăratul pare gata să recunoască papei autoritatea religioasă asupra Orientului, cu speranța iluzorie că va înlesni astfel restabilirea propriei sale autorități politice asupra Occidentului. Pentru a crea dificultăți împăratului Germaniei, împotriva căruia a dus vreme îndelungată o luptă aprigă, papa se arată și el adesea dispus să se apropie de împăratul bizantin: niciodată unirea bisericilor nu a fost mai aproape. Ea nu se va înfăptui totuși, deoarece, în cele din urmă, Imperiul apusean și papalitatea se vor împăca, cruciadele se vor solda cu un eșec, iar unirea se va izbi deopotrivă de indiferența și lipsa de înțelegere a latinilor și de violenta opoziție a grecilor, răniți în sentimentul lor național de excesele politicii latinofile a lui Manuel și, mai mult încă, de feluritele abuzuri ale cruciaților.

Orientul și Balcanii. Amenințarea cea mai gravă pe care a trebuit să o înfrunte Alexie I a fost cea a pecenegilor, chemați de

«bogomilii», adepții unei mișcări eretice, înrudite cu pavlichianismul, care a devenit o formă de naționalism slav. Pecenegii l-au învins pe Alexie la Silistra, au tăbărât, în 1091, sub zidurile Constantinopolului și au fost pe punctul de a încheia cu turcii selgiucizi o alianță, care ar fi reprezentat un pericol de moarte pentru Bizanț. Aflat la strâmtoare, Alexie a chemat împotriva lor pe sălbaticii polovți, care i-au masacrat aproape pe toți, în 1091. Cât despre turci, vom vedea că prima cruciadă i-a alungat, pentru o vreme, din aproape toată Asia Mică. La începutul domniei lui Ioan al II-lea, pecenegii au încercat o revenire ofensivă: ei au fost zdrobiți și au dispărut pentru totdeauna din istoria Bizanțului.

Ioan al II-lea a trebuit să înfrunte însă o nouă primejdie, care se ridica amenințătoare în partea de vest a Peninsulei Balcanice, anume coaliția a două tinere puteri, la fel de redutabile, ungurii și sârbii: el a dus împotriva acestor două popoare războaie care nu s-au încheiat cu un rezultat decisiv, dar care au fost suficiente pentru a le stăvili ambițiile. Pe de altă parte, Ioan al II-lea a înregistrat victorii clare în Cilicia, unde se constituise statul independent al Armeniei Mici, întemeiat de refugiați armeni: el a readus Cilicia în sânul Imperiului.

Manuel nu-și îndrepta privirile către Orient decât silit de împrejurări; el a fost chemat acolo de răzvrătirea Ciliciei, pe care a reprimat-o și, mai ales, de conflictele cu turcii. Sultan în Iconium era pe atunci redutabilul Kilidj Arslan al II-lea: în 1176, oștile turcești au căsăpit oștile bizantine în Frigia, la Myriokephalon. Pentru Bizanț, la un secol după Mantzikiert, aceasta însemna năruirea oricărei speranțe de a-i învinge pe turci în Asia și, totodată, o condamnare a politicii occidentale

care-l determinase pe Manuel să neglijeze, de dragul unei iluzii deșarte, interesele imediate ale Imperiului.

Occidentul: venețieni și normanzi. Robert Guiscard crease în Italia de sud ducatul Apuliei, care stă la originea regatului Siciliei. El și-a întors curând ambițiile către Imperiul bizantin și a cucerit Dyrrachium (Durazzo), punctul de plecare al drumului ce ducea, prin Macedonia și Tracia, până la Constantinopol. Alexie I nu dispunea de o flotă capabilă să lupte împotriva celei a normanzilor: el a solicitat așadar sprijinul marinei venețiene, oferind în schimb avantaje comerciale. Guiscard a pierdut Dyrrachium. Dar pentru a răsplăti serviciile Veneției, Alexie trebuise să-i acorde republicii, în 1082, un chrysobul (diplomă prevăzută cu sigiliul de aur imperial), unul dintre cele mai importante documente semnate vreodată de un împărat al Bizanțului. Negustorilor venețieni li se acorda, practic, dreptul de a face vânzări și cumpărări în tot Imperiul, fără obligația de a se supune controlului vamal și de a plăti taxele vamale, iar la Constantinopol li se rezervau un cartier întreg și antrepozite: comerțul Veneției era favorizat, pe teritoriul Imperiului, mai mult decât comerțul Bizanțului însuși. Actul este de importanță capitală. Bizanțul renunța să mai tragă foloase de pe urma acelor imense avantaje pe care i le oferea situația sa de intermediar între Orient și Occident și cărora li se datorase puterea sa economică. Veneția își începea grandioasa expansiune la capătul căreia întreaga lume mediteraneană avea să fie supusă influenței sale. Veneția va oferi de acum înainte spectacolul unui stat care-și pune forța maritimă în serviciul

exclusiv al intereselor sale comerciale și care, printr-un amestec uluitor de cinism și de abilitate, datorită unei politici remarcabile și de o remarcabilă continuitate, va realiza de-a lungul câtorva secole ambițiile unui imperialism economic lipsit de scrupule. A patra cruciadă zace în germene în actul din 1082.

De acum încolo împărații bizantini nu vor mai putea face altceva decât să încerce a diminua importanța privilegiilor venețiene, prin acordarea de privilegii analoage celor două rivale principale ale Veneției, Pisa și Genova. Așa a procedat Ioan al II-lea, care nu a putut totuși să evite reînnoirea chrysobulului din 1082. Când s-a văzut amenințat de ambițiile tânărului regat al Siciliei, întemeiat de Roger al II-lea, el a căutat să obțină sprijinul de care avea nevoie nu de la Veneția, ci de la împăratul Germaniei. Fără să abandoneze alianța cu Conrad al III-lea (el a luat de soție, într-o primă căsătorie, pe cumnata împăratului), succesorul său, Manuel, a trebuit să facă din nou apel la Veneția, după ce Roger a cucerit Corfu și a întreprins, în Grecia, un raid îndrăzneț, care l-a dus până în Atica: Veneția a recucerit Corfu, dar a obținut în schimb noi avantaje comerciale. Mai târziu, când Guillaume I i-a urmat lui Roger al II-lea, Manuel a făcut o ultimă încercare de a rezolva, prin forțe proprii, problema normandă: trupele lui au fost înfrânte la Brindisi, bizantinii nu aveau să mai revină niciodată în Italia. În schimb, normanzii vor năvăli încă o dată în Imperiu: sub Andronic ei au recucerit Dyrrachium, au asediat și cucerit Salonicul, unde au făptuit un adevărat masacru, s-au îndreptat apoi spre Constantinopol. Atunci populația din capitală s-a răsculat și l-a înlocuit pe Andronic cu Isaac Anghelos, care i-a alungat pe

normanzi din Salonic și Dyrrachium. Împărații se dovediseră capabili să apere Imperiul, dar nu să și înlăture puterea normandă din Italia și plătiseră acest rezultat mediocru cu importante concesii în beneficiul imperialismului economic venețian.

Primele cruciade. Cruciadele sunt un fenomen complex și adesea greșit înțeles, deoarece sunt privite numai din punctul de vedere al Occidentului și doar ca fenomen de natură religioasă. În realitate, rolul cel mai important în desfășurarea cruciadelor l-au jucat interesele politice și economice, numai că ele au fost disimulate de ideologia eliberării locurilor sfinte. Papii înșiși, care doreau să lichideze schisma din 1054 și să readucă Orientul sub autoritatea lor, nu au fost întotdeauna slujitorii puri ai unui ideal exclusiv religios.

Prima cruciadă a fost hotărâtă în 1095, la conciliul de la Clermont, din inițiativa lui Urban al II-lea. În același an, uriașa bandă dezordonată de sărăcani puși pe prădăciuni, pe care Pierre l'Ermite și Gautier Sans Avoir o târau după ei prin Europa, l-a înspăimântat de-a dreptul pe Alexie I, când a apărut la porțile Constantinopolului: împăratul s-a grăbit să transporte în Asia această trupă neliniștitoare, fanatică și famelică, măcelărită apoi, aproape toată, de turci în apropiere de Niceea. În anul următor, armata seniorilor și-a marcat trecerea prin noi acte de pradă și i-a stârnit noi temeri lui Alexie, care a obținut totuși din partea cruciaților un jurământ de vasalitate. Au fost cucerite Niceea, Edesa, Antiohia și, în cele din urmă, Ierusalimul, la 15 iulie 1099. Cruciații au constituit, după modelul occidental și feudal, o serie de principate latine, la Edesa pentru Balduin de Flandra, la

Antiohia pentru Boemund de Tarent, la Ierusalim pentru Godefroy de Bouillon. Dar ei au uitat că se declaraseră vasali ai împăratului bizantin: Ioan al II-lea le-a amintit cu duritate acest lucru, restabilindu-și prin forța armelor suzeranitatea asupra Antiohiei.

A doua cruciadă a fost motivată de o revenire ofensivă a turcilor, care au cucerit Edesa: căderea acestui principat franc lăsa descoperite în fața primejdiei Ierusalimul și Antiohia. Cruciada a fost predicată de Bernard de Clarvaux și condusă de regele Ludovic al VII-lea al Franței și de împăratul german Conrad al III-lea. Când a aflat despre declanșarea cruciadei, împăratul bizantin Manuel, deși «latinofil» și înrudit cu Conrad al III-lea, a poruncit să fie pregătite pentru luptă fortificațiile Constantinopolului. Germanii au sosit cei dintâi: Manuel nu s-a liniștit până ce nu a izbutit să-i facă să treacă în Asia, unde turcii i-au înfrânt sângeros. Aceeași primire și aceeași soartă i-au fost rezervate, ceva mai târziu, armatei lui Ludovic al VII-lea. În cele din urmă, Conrad al III-lea și Ludovic al VII-lea au revenit în Occident. Câțiva ani mai târziu, Manuel punea capăt încercărilor prințului latin din Antiohia, Renaud de Chatillon de a-și afirma independența și-și făcea intrarea triumfală în oraș.

A treia cruciadă s-a soldat cu un eșec la fel de evident. Ea a fost provocată de acțiunile lui Saladin care întemeiase în Egipt o nouă dinastie și care, în 1187, a atacat regatul Ierusalimului, a cucerit orașul, l-a făcut prizonier pe rege. Cruciada avea drept șefi pe marii suverani din Occident: Filip August, Richard Inimă de Leu, Frederic Barbăroșie. Ea a stârnit tot atâtea temeri împăratului bizantin Isaac Anghelos, cât prima cruciadă lui Alexie și a doua lui Manuel: Isaac s-a apropiat chiar de Sala-

din. Dar armata lui Barbăroșie, venită pe uscat, a fost învinsă în Asia Mică și împăratul a pierit înnecat. Cât despre Filip August și Richard, veniți pe mare, ei n-au izbutit să recucerească Ierusalimul și s-au întors acasă.

Islamul ieșea până la urmă învingător din această înfruntare. Era oare duplicitatea împăratului bizantin cauza acestei înfrângeri a creștinătății? Așa s-a pretins în Occident, dar acuzația este nedreaptă. Ar fi multe de spus despre felul în care cruciadele au fost pregătite și înfăptuite de seniorii franci. Cât despre împăratul grec, trebuie să ne amintim că el nu ceruse latinilor decât mercenari pentru a-l ajuta să protejeze creștinătatea împotriva necredincioșilor: el nu înțelegea ideea de cruciadă și nu putea să dorească succes unei întreprinderi care ar fi dus la supunerea Orientului față de Occident. Avea dreptate să privească cu extremă neîncredere aceste armate feudale, în care entuziasmul religios al celor smeriți era exploatat de ambiția seniorilor. Desfășurarea celei de a patra cruciade avea să arate cât de îndreptățite erau aceste temeri.

A patra cruciadă. Ea l-a avut în frunte pe italianul Bonifaciu de Montferrat, dar adevărații conducători erau papa Inocențiu al III-lea și dogele Veneției, Dandolo. Inocențiu al III-lea, partizan al unirii bisericilor – sub direcția Romei, desigur – reprezintă interesele spirituale și religioase; Dandolo este exponentul ambițiilor economice ale Veneției și el va juca rolul decisiv. Cruciații urmau să fie transportați în Orient de corăbii venețiene, dar Veneția pretindea să i se plătească integral prețul transportului înainte de plecare. Întrucât cruciații nu au putut să strângă suma necesară

de bani, Veneția le-a propus să cucerească, în compensație, pentru ea orașul Zara, de pe coasta occidentală a Adriaticii, oraș care îi aparținuse cândva, dar era acum în stăpânirea regelui Ungariei. Straniu început pentru o cruciadă împotriva necredincioșilor: Zara era un oraș creștin și aparținea unui suveran creștin. Cu toată indignarea papei, cruciații au acceptat această ciudată condiție și au luat Zara cu asalt, predând-o, după cucerire, venețienilor.

Mai mult decât atât. Cruciada avea drept obiectiv Egiptul de care depindea Palestina. Dar în Occident se găsea atunci fiul lui Isaac al II-lea Anghelos, detronat de Alexie al III-lea, tânărul Alexie Anghelos, rudă a împăratului Filip de Suabia: acesta a sugerat cruciaților să-l restaureze mai întâi pe tânărul Alexie pe tron, arătându-le cât de mare ar fi fost avantajul de a-l avea de partea lor pe împăratul Răsăritului. Dandolo a acceptat, înțelegând cât de mult putea profita Veneția de pe urma acestei situații. În chip și mai surprinzător cruciații au admis cu ușurință această schimbare a destinației călătoriei lor: în loc să apuce spre Egipt, flota s-a îndreptat spre Bizanț, unde a ajuns în iunie 1203. Urmarea este bine cunoscută, fie și numai din relatarea lui Villehardouin. Constantinopolul a fost luat cu asalt în iulie 1203, Alexie al III-lea a fost detronat, Isaac Anghelos și fiul său, Alexie al IV-lea, au fost restaurați pe tron. Dar grecii și-au dat ușor seama că acești «suverani» nu pot fi altceva decât instrumente docile ale latinilor și ale papei: ei s-au răzvrătit și i-au răsturnat. Cruciații au decis atunci să-și însușească ei Constantinopolul și Imperiul; ei au instituit asediul orașului și l-au luat cu asalt la 13 aprilie 1204. Scene îngrozitoare de măcel și jaf s-au desfășurat vreme de trei zile în orașul inva-

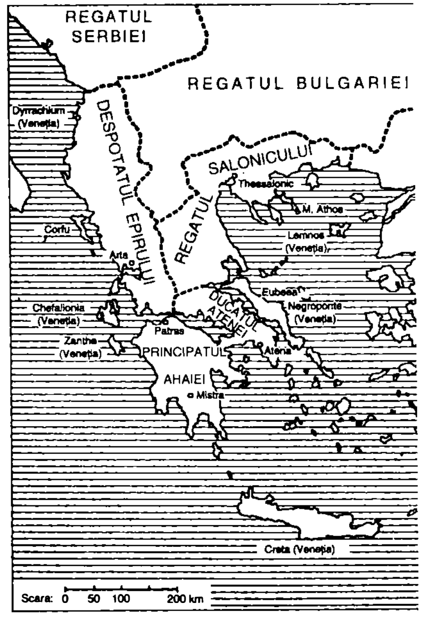
dat: membri ai clerului latin au luat parte la ele alături de soldații lui Cristos. Uriașele bogății, uluitoare pentru naivii și grosolanii cruciați, acumulate de-a lungul secolelor în orașul până atunci inviolabil, au fost răspândite peste tot, prin Occident: sfârșitul acestei «cruciade» era pe măsura straniului ei început.

Statele latine. Rămânea de împărțit prada, dar, înainte de toate, trebuia ales un împărat latin: contele Balduin de Flandra a fost încoronat la Sfânta Sofia. Patriarh latin era însă un venețian, Tomaso Morosini; teritoriul capitalei și al împrejurimilor ei a fost împărțit între Balduin și Dandolo; acesta din urmă a fost singurul cruciat scutit de jurământul de vasalitate față de Balduin; în sfârșit, Veneția a dobândit Dyrrachium, insulele ioniene, cea mai mare parte dintre insulele Egeei, Eubeea, Rhodos, Creta, numeroase poziții în Peloponez, Helespontul, Tracia: cruciada dăruia Veneției un imperiu colonial și hegemonia economică.

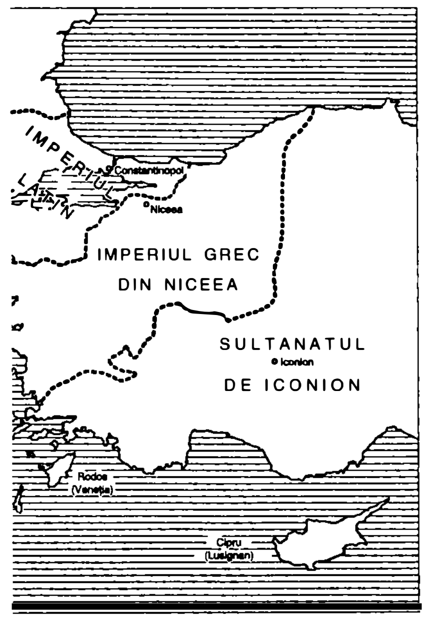
Pe ruinele Imperiului bizantin, alături de Imperiul latin din Constantinopol s-au constituit o serie de principate feudale france vasale: regatul Salonicului, în frunte cu Bonifaciu de Montferrat; ducatul Atenei și al Tebei, în frunte cu francezul Othon de la Roche; principatul Ahaiei (sau al Moreei), cucerit de francezul Guillaume de Champlitte și de Geoffroy de Villehardouin. Din Imperiul grec nu mai supraviețuiau decât trei fragmente cu aparență de state independente: despotatul Epirului, cârmuit de Anghelii Comneni; Imperiul din Trapezunt, din sud-estul Mării Negre (el este în afara limitelor hărții alăturate); Imperiul din Niceea.

Imperiul din Niceea. Câtă vreme a existat un împărat latin la Constantinopol (1204-1261), Imperiul din Niceea a fost reprezentantul Imperiului bizantin și refugiul elenismului și din el se va ridica eliberatorul Bizanțului. Acest Imperiu a fost întemeiat de Teodor Lascaris (1204-1222), căruia i-a urmat un împărat energic, Ioan al III-lea Ducas Vatatzes (1222-1254). Se părea, la început, că acest stat nu va fi cu nici un chip lăsat să dăinuiască de către cruciați: cucerirea Asiei Mici era complementul indispensabil al cuceririi Constantinopolului și armatele cruciate au pornit la înfăturirea ei. Dar ele au fost rechemate curând pentru a fi trimise către apus din pricina unei mari răzvrătiri care i-a ridicat, în Balcani, împotriva latinilor pe greci și pe bulgari, conduși de țarul Caloian (al doilea Imperiu bulgar fusese întemeiat, în vremea Anghelilor, de Petru și Ioan Asan). Cruciații au fost zdrobiți în bătălia de la Adrianopol, în aprilie 1205; împăratul Balduin, ucis sau luat prizonier, a dispărut; Dandolo a murit ceva mai târziu. Era un eveniment considerabil: încă de la începuturile sale, dominația francă în Orient eșua. Imperiul din Niceea era salvat, iar poziția lui avea să fie îndată după aceea consolidată și de victoria strălucită asupra sultanului din Iconium dobândită de Teodor Lascaris. Părea sigur acum că Niceea va putea restaura într-o zi Imperiul bizantin: aveau să se scurgă însă până atunci cincizeci de ani, foarte tulburi, timp în care Imperiul latin din Constantinopol și-a supraviețuit cu greu lui însuși.

Succesorul lui Balduin la Constantinopol, fratele său Henric, biruitor, la început, în lupte, a izbutit să pătrundă adânc în Asia Mică. Apoi însă Ioan Vatatzes i-a învins la rându-i pe latini, a trecut în Europa, a cucerit Adrianopolul, s-a apropiat

Planșa III. – Orientul grec

după cruciade

de Constantinopol. Este adevărat că el s-a izbit de ostilitatea despoților din Epir, care distruseseră regatul latin al Salonicului și scontau să ia ei în stăpânire Constantinopolul: dar despotul Teodor Anghelos a fost înfrânt și făcut prizonier de oștile țarului bulgar Ioan Asan al II-lea, în 1230, la Klokotnica, între Adrianopol și Filipopolis. În 1241, Asan a murit și, profitând de dispariția lui, Ioan Vatatzes a revenit în Europa, a reluat de la bulgari teritoriile din Macedonia și Tracia pe care ei le cuceriseră, a pus stăpânire pe Salonic, și-a subordonat Epirul.

Opera sa a fost desăvârșită nu de succesorul său Teodor al II-lea Lascaris, mort în 1258, nici de fiul acestuia, Ioan al IV-lea, în vârstă de numai patru ani, ci de Mihail Paleologul, o rudă a lui Ioan Vatatzes, care a profitat de acest minorat, pentru a juca un rol decisiv. El l-a învins mai întâi pe despotul Epirului și pe aliatul său, Guillaume de Villehardouin, principele Ahaiei, la Pelagonia (în Macedonia răsăriteană), în 1259: Villehardouin a fost făcut prizonier. Și, la 25 iulie 1261, trupele lui Mihail Paleologul au pus stăpânire fără mare greutate pe Constantinopol, în vreme ce împăratul latin Balduin al II-lea și patriarhul latin fugeau în Occident. De ani de zile, Imperiul latin, pe cale de prăbușire, își continua cu greu existența tristă și precară: împăratul se îndeletnicea cu comerțul de moaște pentru ca să se poată întreține și era nevoit să pună pe foc mobilierul palatului, pentru ca să se poată încălzi. Dar Imperiul bizantin reconstituit era, și el, în urma crizei îndurate, într-o stare de epuizare care-l va conduce, după două secole de decadență, la ruină.

Capitolul VIII

Paleologii și căderea Imperiului bizantin (1261-1453)

Trăsături generale. Cruciadele și dominația latină în Orientul grecesc lăsaseră Imperiul într-o stare jalnică; epuizat economic, mutilat și fărâmițat teritorial, el nu mai era, în 1261, decât umbra Imperiului Comnenilor. La Constantinopol, palate și cartiere întregi se năruiau de la sine, orașul nu se redresase după cumplita devastare suferită în 1204. Provinciile nu arătau altfel decât capitala, iar speranța în revenirea prosperității părea zadarnică, deoarece resursele acesteia ieșiseră de sub controlul grecilor și republicile comerciale italiene, Veneția și Genova – acesta a fost rezultatul cel mai important și cel mai durabil al cruciadei – exploatau în propriul lor beneficiu întregul comerț din Orientul grecesc. Imperiul era, de altfel, redus, în Asia, la teritoriul Imperiului Niceei; în Europa, la Tracia și la o parte a Macedoniei: «Un trup debil, slăbit și jalnic, cu un cap enorm, Constantinopolul» (Ch. Diehl). De jur împrejur, numai state independente sau ostile: Imperiul din Trapezunt, care își va trăi propria viață până la cucerirea turcească; despotatul Epirului și ducatul de Neopatras, state grecești prea puțin interesate să

accepte suzeranitatea Bizanțului; ducatul Atenei, care nu va înceta să aparțină francezilor decât pentru a trece în mâinile catalanilor și principatul Moreei, pe care grecii nu-l vor putea face să revină în cadrul Imperiului decât după un secol și mai bine de eforturi; în sfârșit, aproape toate insulele și un mare număr de poziții pe coastă în stăpânirea genovezilor și a venețienilor. Ceva mai departe, statele occidentale, Serbia, Bulgaria, turcii, care urmărea cu atenție agonia acestui Imperiu dislocat, *omul bolnav* al evului mediu, cum a fost numit.

Așa stăteau lucrurile, când trupele lui Mihail al VIII-lea au pătruns prin surprindere în Constantinopolul lăsat fără apărare. În această ultimă etapă din istoria Bizanțului (1261-1453), trebuie distinse două perioade, de durată foarte inegală: mai întâi, perioada domniei lui Mihail al VIII-lea, apoi perioada domniei succesorilor săi. Anul 1282 – anul morții lui Mihail și al venirii la putere a lui Andronic al II-lea – marchează într-adevăr o ruptură și putem, cu bună dreptate, să legăm domnia lui Mihail al VIIII-lea de Imperiul din Niceea, continuatorul și restauratorul Bizanțului și să facem să înceapă cu Andronic al II-lea istoria Paleologilor și a decadenței Bizanțului. I-a revenit lui Mihail al VIII-lea misiunea de a pune capăt dominației latine și de a împiedica o nouă ofensivă a Occidentului împotriva Orientului: dinamismul și succesele politicii sale au făcut din domnia sa ultima mare domnie din istoria Bizanțului. Dar nu-i stătea în putință lui Mihail să înlăture cauzele adânci ale declinului Imperiului, epuizat înlăuntru, amenințat din afară, iar succesorii săi au trebuit să se limiteze să-i întârzie sfârșitul fatal. Andronic al II-lea (1282-1328) și Andro-

nic al III-lea (1328-1341) i-au văzut pe turci luând în stăpânire Asia. Ioan al V-lea (1341-1391, în asociere cu uzurpatorul Ioan al VI-lea Cantacuzino de la 1341 la 1355) i-a văzut pe sârbii lui Dușan la porțile Constantinopolului și a asistat la începuturile pătrunderii turcilor în Europa. Sub Manuel al II-lea (1391-1425) și Ioan al VIII-lea (1425-1448), progresele turcilor au redus teritoriul Imperiului la capitală împrejurimile ei, iar umilitoarele călătorii în Occident, în căutare de ajutor, ale celor doi împărați s-au dovedit zadarnice: «Nimeni nu se gândea la altceva decât la foloasele pe care putea să le tragă de pe urma suferințelor Imperiului grecesc, la subordonarea lui religioasă, la cucerirea lui politică, la exploatarea lui economică» (Ch.Diehl). Deznodământul inevitabil a survenit la 29 mai 1453, când ultimul împărat bizantin, Constantin Dragases, a murit eroic pe meterezele Constantinopolului luat cu asalt de turci.

Nu cunoaștem bine istoria internă a Imperiului în această lungă perioadă. Împărații au avut de înfruntat uriașe dificultăți financiare; pentru a le depăși, ei au încercat să impoziteze bunurile scutite de dări: rezultatul nu a fost întotdeauna fericit și Mihail al VIII-lea, de pildă, a debilitat în chip primejdios sistemul de apărare a frontierei răsăritene a Imperiului prin măsuri care au lovit pe colonii militari, scutiți de corvezi și impozite, instalați aici. Trebuie să reamintim, de altfel, că asemenea măsuri nici nu aveau cum să mai fie eficiente într-un stat al cărui comerț trecuse în întregime sub controlul străinilor: un cronicar povestește că, la căsătoria lui Ioan al V-lea, nu s-a putut găsi în palat nici o cupă de aur sau de argint și că veșmintele nu mai erau, ca altădată, împodobite cu pietre prețioase,

ci cu bucăți de sticlă colorată. Imperiul nu mai avea cu ce să întrețină o flotă, iar mercenarii din armata de uscat, prost plătiți, erau mereu gata să se răscoale, să trădeze, să jefuiască.

Ca întotdeauna în Bizanț, certurile religioase, în primul rând disputele necontenite pe tema unirii cu Roma, au reflectat agitația politică. Activitatea «zeloților» (numiți uneori *arseniți*, după numele patriarhului Arsenie) amintește prin multe aspecte pe aceea a studiților: ca și ei, zeloții se sprijineau pe călugări și popor pentru a apăra cea mai strictă ortodoxie și a se opune politicii împăratului, la nevoie chiar prin răscoală. Triumful doctrinei contemplative a *isihasmului* (dintr-un cuvânt grecesc care înseamnă *calm, liniște*), apărate cu înflăcărare împotriva calabrezului Varlaam de către Grigore Palamas, călugăr athonit și arhiepiscop al Salonicului, una dintre cele mai curioase figuri ale Bizanțului, reprezintă și el biruința călugărilor și a misticismului oriental asupra moderaților și raționaliștilor favorabili unei apropieri de Roma. Epoca Paleologilor este, de altminteri, epoca maximei prosperități a mănăstirilor athonite: ele dau Constantinopolului un lung șir de patriarhi și oferă oamenilor celor mai cultivați din Bizanț, în aceste amarnice vremuri, un loc de refugiu și de meditație, în care mulți vin să-și sfârșească viața ca monahi.

Ultimele două secole ale Imperiului, deși decepționante în multe privințe, nu au fost nicidecum secole de sărăcie spirituală. Literatura și artele au înflorit atât de bogat încât s-a dat acestei perioade numele de «a doua renaștere bizantină» și ea a fost comparată adesea cu renașterea italiană. Trăsătura cea mai frapantă la scriitorii și chiar la artiștii vremii este reîntoarcerea la

elenismul antic, la studierea lui, la tradițiile lui, la spiritul lui. Mozaicurile bisericii Chora (Kahrie Djami) constituie, la Constantinopol, capodopera acestei epoci, în care civilizația bizantină și-a exercitat puternic influența asupra Serbiei, Rusiei, României. Două sunt, la nivelul întregului Imperiu, marile școli artistice rivale: școala zisă macedoneană, căreia i se datorează decorarea celor mai vechi biserici athonite și școala numită impropriu cretană, ale cărei opere mai reprezentative păstrate până în zilele noastre pot fi admirate în bisericile de la Mistra.

Evocarea Mistrei ne îndeamnă să consemnăm, în sfârșit, trăsătura cea mai originală, poate, a acestei perioade: viața spirituală și chiar viața politică a Imperiului a tins să se retragă treptat din Constantinopolul prea amenințat, pentru a se refugia în Peloponez. Aici siguranța părea mai mare și mai mare, de asemenea, apropierea de vechile și glorioasele tradiții ale elenismului, către care Bizanțul muribund își întorcea privirile pentru a-și căuta un model și un sprijin. Recucerirea principatului franc al Ahaiei a început o dată cu domnia lui Mihail al VIII-lea: cele trei fortărețe, Monemvasia, Maïna și Mistra, au reprezentat taxa de răscumpărare plătită de franci pentru eliberarea lui Guillaume de Villehardouin, căzut prizonier în mâinile bizantinilor în bătălia de la Pelagonia. Mihail al VIII-lea a recuperat apoi Arcadia și Laconia, iar succesorii săi au desăvârșit refacerea Moreei grecești. Mistra, așezată în preajma vechii Sparte, unde familia Villehardouin își construise un castel puternic fortificat, situat într-un loc minunat, a fost orașul cel mai important, iar *Despotatul Mistrei*, a devenit, începând din vremea lui Ioan Cantacuzino, apanajul celui de al doilea fiu al

împăratului care domnea în Bizanț. Era mai mult decât o provincie a Imperiului, era aproape un stat, în fapt, de sine stătător. Colina Mistrei a fost acoperită de palate, biserici, mănăstiri, iar curtea despoților a fost mai strălucitoare și mai plină de viață decât cea de la Constantinopol. Aici au trăit învățați eminenți, între care celebrul filosof și umanist Gemistos Plethon, care i-a înaintat lui Manuel al II-lea proiecte de reforme menite să regenereze Elada. Înainte de a se scufunda în umbră, pentru mai multe secole, elenismul dădea încă o dată în floare, chiar pe pământul Greciei antice.

Mihail al VIII-lea Paleologul. Mihail al VIII-lea, restauratorul Imperiului, și-a îndreptat atenția către Occident. Bizanțul avea aici trei adversari: primii doi erau Veneția și papalitatea care doreau, cea dintâi pentru motive economice, cealaltă pentru motive religioase, restaurarea Imperiului latin; al treilea era noul suveran al regatului celor două Sicilii, Carol de Anjou, fratele Sfântului Ludovic, care invoca drepturi politice. Într-adevăr, printr-un tratat semnat la Viterbo, împăratul exilat Balduin al II-lea îi cedase lui Carol de Anjou drepturile sale asupra vechiului Imperiu latin. Exista pericolul ca regele Carol să se pună în slujba aspirațiilor Veneției și ale papalității, iar această formidabilă coaliție putea să împiedice Imperiul grecesc, abia reconstituit, să dăinuiască: domnia lui Mihail al VIII-lea a fost consacrată îndepărtării acestui pericol. În acest scop, împăratul a recurs uneori la război și a dobândit victorii asupra trupelor angevine în Epir, asupra venețienilor în Eubeea, asupra francilor în Moreea. Dar starea de slăbiciune a Imperiului

nu permitea o acțiune militară de anvergură, așa încât Mihail a recurs cu precădere la arma favorită a Bizanțului, diplomația.

1° *Împotriva Veneției*, el s-a înțeles cu Genova. Încă din martie 1261 fusese semnat la Nymphaion un tratat care acorda genovezilor, pe toată întinderea actuală și viitoare a Imperiului, privilegii comerciale considerabile, în schimbul cărora flota genoveză trebuia să-l ajute pe împărat. Au existat și unele momente de conflict: când genovezii au dat impresia că sprijină ambițioasele planuri ale regelui Siciliei, Manfred, care voia să smulgă din nou Constantinopolul din mâinile grecilor, Mihail al VIII-lea i-a alungat din capitală. Nu a fost vorba însă decât de un episod lipsit de urmări, Mihail al VIII-lea a redat curând Genovei toate privilegiile, iar Genova a luat, sub Paleologi, în întregul Orient locul ocupat atât de multă vreme de Veneția. În 1453, lupta de apărare a Constantinopolului împotriva turcilor a fost condusă de un genovez, Giustiniani.

2° *Față de papalitate,* Mihail al VIII-lea a practicat o politică de concesii: în 1274, la Lyon, el a încheiat cu papa Grigore al X-lea, un acord prin care Biserica răsăriteană era pusă sub autoritatea papei. Era singura politică aptă să-l convingă pe papă să nu mai susțină și să nu mai îndrepte împotriva Bizanțului forța redutabilă reprezentată de Carol de Anjou și numai așa trebuie explicată politica religioasă a lui Mihail al VIII-lea. Grecii nu au perceput-o însă decât ca pe o acceptare a inadmisibilelor pretenții romane și o violentă opoziție, condusă firește de călugări, s-a ridicat împotriva împăratului, veștejit prin epitetul de *latinofron.* S-a mers până la schismă în interiorul Bisericii grecești, când Mihail, cu ajutorul patriarhului Ioan Bekkos, a

vrut să impună prin forță unirea cu Roma. Acordul de la Lyon va rămânea în cele din urmă literă moartă: el își jucase totuși rolul util în politica lui Mihail al VIII-lea.

3° *Carol de Anjou* era adversarul cel mai periculos. Multă vreme, Mihail al VIII-lea a folosit, pentru a-l combate, când forța, când diplomația, până ce a survenit evenimentul decisiv al Vecerniilor siciliene. La 31 martie 1282, a izbucnit la Palermo o revoltă brutală împotriva dominației angevine; ea s-a răspândit în toată Sicilia, unde francezii au fost măcelăriți. Cauzele acestei răscoale sunt multiple: asprimile administrației franceze, ambițiile siciliene ale lui Petru de Aragon au jucat un anumit rol; dar este sigur că intrigile lui Mihail, ca și subsidiile pe care i le-a furnizat lui Petru de Aragon au jucat unul și mai important. Calculul împăratului bizantin era corect: Carol de Anjou, care tocmai conducea în Orient o expediție împotriva Imperiului grecesc, a trebuit să se întoarcă grabnic în Occident, dar a pierdut Sicilia. Pentru Bizanț, pericolul occidental dispărea: Mihail al VIII-lea își îndeplinise misiunea. El a murit în același an 1282.

Primii succesori ai lui Mihail al VIII-lea. Domnia lui fusese strălucită și fericită. Dar faptul de a fi împiedicat Occidentul să pună din nou piciorul în Imperiu nu era decât un rezultat negativ: e posibil chiar ca el să-l fi făcut pe Mihail al VIII-lea să neglijeze prea mult Orientul. Succesorii săi vor trebui să înfrunte aici un îndoit pericol: pericolul sârbesc și pericolul turcesc.

1° *Sârbii.* Primul stat sârbesc fusese întemeiat în secolul al XII-lea de Ștefan Nemanja. Printr-o serie de cuceriri pe seama

bulgarilor și a grecilor, urmașii lui făcuseră din Serbia statul cel mai puternic din Balcani. Acest stat a ajuns la apogeu sub Ștefan Dușan; urcat pe tron în 1331, el și-a însușit visul oricărui suveran care avea hegemonia asupra Balcanilor: să pună stăpânire pe Constantinopol. Încă din vremea lui Andronic al III-lea, Dușan pusese piciorul în Macedonia septentrională și în Albania: el va profita de faptul că Ioan al V-lea era foarte tânăr și de gravele tulburări provocate de rivalitatea dintre Ioan al V-lea și Ioan Cantacuzino, pentru a lua în stăpânire întreaga Macedonie, cu excepția Salonicului. După cucerirea Serresului, Dușan se proclamă împărat al sârbilor și al romanilor (adică al grecilor). Nu-i mai rămânea decât să cucerească Constantinopolul: se pare însă că eforturile suveranului sârb de a încheia o alianță fie cu venețienii (avea nevoie de o flotă), fie cu turcii au eșuat. Este probabil că nici n-a mai întreprins marea expediție plasată de unii cronicari în 1355. În același an, 1355, Dușan a murit, iar Imperiul său n-a mai reprezentat o forță. Bizanțul era salvat.

2° *Turcii.* Un trib turc împins către apus de mongoli, în deplasarea lor spre Asia Mică, fusese organizat ca un stat puternic, la sfârșitul secolului al XIII-lea, de către șeful lui, Osman sau Otman, întemeietorul dinastiei Osmanlîilor sau a Otomanilor. Foarte curând, forța de expansiune a osmanlîilor a devenit amenințătoare pentru Bizanț, care a trebuit să accepte ajutorul oferit de o companie de mercenari catalani, aflați odinioară în solda lui Petru de Aragon, iar acum lipsiți de ocupație. Catalanii i-au învins la început pe turci, dar au intrat, îndată după aceea, în conflict cu Bizanțul și s-au întors împotriva

lui: ei s-au instalat la Gallipoli, de unde au amenințat timp de doi ani capitala; apoi au devastat Tracia și Macedonia, au eșuat înaintea zidurilor Salonicului, au invadat Tesalia și ducatul Atenei, i-au înfrânt cu ușurință pe cavalerii franci, greoi înarmați, în lupta de la lacul Copais, în 1311 și au întemeiat ducatul catalan al Atenei. Această extraordinară aventură a unei armate rătăcitoare care nu cuprindea decât câteva mii de soldați răzvrătiți pune îndeajuns de bine în lumină slăbiciunea Imperiului.

În vremea aceasta, turcii își continuau înaintarea: ei cuceresc, în 1326, Brusa, unde își instalează capitala, în 1329, Niceea, în 1337, Nicomedia. În 1341, la moartea lui Andronic al III-lea, ei deveniseră practic stăpânii Asiei Mici și începuseră să întreprindă raiduri în Tracia. Ca și sârbii, ei au profitat, sub Ioan al V-lea, de conflictele civile din Bizanț: Ioan Cantacuzino, care-și căsătorise fiica cu sultanul Orkhan și care s-a sprijinit pe turci pentru a dobândi tronul, i-a chemat în Tracia și le-a cedat o fortăreață pe malul european al Strâmtorilor. De atunci, turcii nu vor conteni să intervină direct în treburile Imperiului. Ei se instalează și se fortifică în regiunea Gallipoli, punct de pornire pentru înaintarea lor în Balcani. Murad I cucerește Tracia, Filipopole, Adrianopol, din care își face capitală în 1365: era un semn cert că turcii au ambiția de a juca un rol în Europa. Sub amenințarea primejdiei turcești, Ioan al V-lea încearcă să se apropie de Occident: în 1369, el face o călătorie la Roma, acceptă o mărturisire de credință conformă cu dogma catolică, îl recunoaște pe papă drept cap al creștinătății. Acest acord avea să rămână la fel de steril ca și cel de la Lyon, în schimb pe drumul de întoarcere acasă, care trecea prin Veneția, nefericitul

împărat al Bizanțului a fost reținut de venețieni ca debitor insolvabil; a trebuit ca fiul său, Manuel, să strângă în grabă suma reclamată. În vremea aceasta înaintarea turcilor continua: Imperiul sârb s-a năruit sub loviturile lor în 1389, în urma marii bătălii de la Kossovo, și, îndată după Serbia, Bulgaria a trecut și ea sub dominația turcilor.

Ultimii Paleologi. Aceste cuceriri făceau din turci vecinii Ungariei. Ungurul Sigismund a cerut ajutorul Occidentului care i-a trimis slabe contingente: ele au fost zdrobite în bătălia de la Nicopole, în 1396. Succesorul lui Ioan al V-lea, Manuel al II-lea, a cerut și el ajutor: regele Franței, Carol al VI-lea, i-a trimis, împreună cu 1.200 de oameni, pe mareșalul Boucicaut, care a ieșit învingător din multe ciocniri cu turcii în preajma Constantinopolului, dar care nu dispunea nicidecum de forțele necesare pentru a întreprinde o adevărată campanie împotriva lor. În 1399, Manuel al II-lea și Boucicaut au pornit spre Occident, în căutare de subsidii și de trupe. Manuel a întreprins un soi de pelerinaj: el s-a dus la Veneția și în alte orașe italiene; a mers la Paris, unde a fost somptuos găzduit la Luvru, de Carol al VI-lea; la Londra, unde i s-au făcut multe făgăduieli, nici una ținută; din nou la Paris, unde a stat de această dată doi ani, fără rezultat. Aici i-a parvenit, în 1402, vestea cruntei înfrângeri suferite de sultanul Baiazid la Angora din partea sălbaticilor mongoli ai lui Tamerlan: pentru o vreme, Bizanțul avea să iasă din sfera de interes și acțiune a turcilor. Manuel s-a grăbit să se întoarcă acasă și a avut parte, într-adevăr, de câțiva ani de liniște. Dar, în 1422, la douăzeci de ani după înfrângerea

de la Angora, sultanul Murad al II-lea a reapărut în fața Constantinopolului.

În 1430 – era atunci împărat Ioan al VIII-lea – turcii asediază Salonicul, pe care grecii, pentru a-l salva de amenințarea necredincioșilor, îl încredințaseră, în ultima clipă, Veneției: cu toate acestea, orașul a fost luat cu asalt. Ioan al VIII-lea pleacă, la rândul său, în Occident și, asemenea predecesorilor săi, consimte să recunoască supremația romană, în speranța obținerii în schimb a unui ajutor eficace din partea latinilor: la conciliul din Florența, în 1439, Ioan al VIII-lea, asistat de ilustrul cardinal Bessarion, proclamă, împreună cu papa Eugeniu al IV-lea, decretul de unire a Bisericilor, care satisfăcea toate exigențele catolice și romane. Ca și la Lyon, ca și la Roma, aceste concesii s-au dovedit însă zadarnice: în Orient, ele au fost combătute de cea mai mare parte a populației și a clerului bizantin; în Occident, nu s-a făcut nici un efort serios în vederea apărării creștinătății împotriva turcilor. Papa a izbutit să organizeze o mică oaste de unguri, polonezi și români, punând-o sub comanda regelui Ungariei, Ladislau: ea a fost zdrobită în bătălia de la Varna, în 1444, iar inițiativa papei nu a mai fost repetată vreodată.

Bizanțul este părăsit în voia soartei, iar evenimentele se precipită. Mehmet al II-lea ajunge sultan în 1451. El construiește chiar în preajma Constantinopolului, pe malul european al Bosforului, o fortăreață (Roumeli Hissar) menită să întrerupă comunicația între Bizanț și Marea Neagră. Întreprinde apoi o expediție împotriva Moreei, pentru a împiedica venirea oricărui ajutor pentru Bizanț din această parte. În sfârșit, în aprilie 1453,

el începe asediul Constantinopolului. Orașul a fost apărat cu vitejie de împăratul Constantin Dragasses, de populație, de genovezul Giustiniani: dar turcii, care dispuneau de o armată numeroasă, aveau și o puternică artilerie de asediu și au reușit să deschidă breșe în vechiul zid al lui Teodosie. Ei au reușit de asemenea să ocolească apărarea bizantină, făcând în timpul nopții, printr-o îndrăzneață stratagemă, să treacă flota lor din Marea Marmara în Cornul de Aur. Rezistența greacă slăbea: asaltul final a fost fixat pentru zorii zilei de 29 mai și orașul asediat a aflat acest lucru. În ajun, procesiuni parcurgeau străzile; seara, ultima slujbă creștină a fost celebrată în Sfânta Sofia, iar împăratul, împreună cu mulți alți bizantini, a primit ultima împărtășanie. A doua zi, împăratul cădea eroic pe metereze, iar Mehmet al II-lea intra călare în Sfânta Sofia, unde o mare mulțime de oameni, refugiați în uriașul naos, fuseseră trecuți prin sabie. Trei zile și trei nopți au fost consacrate prădăciunilor, masacrelor și tuturor exceselor cu putință.

În 1460, Mehmet al II-lea în persoană a venit să ia în stăpânire Mistra, iar în 1461 Trebizonda: din Imperiul grecesc nu mai rămânea nimic.

Concluzie

Căderea Bizanțului se datora, neîndoielnic, îmbătrânirii instituțiilor sale, defectelor interne ale unui stat construit pe principiul autoritarismului și care nu mai avea nici destule resurse, nici destulă suplețe pentru a putea fi reformat. Dar ea avusese mai ales două mari cauze, de altminteri corelate: cruciadele și antagonismul religios dintre Orient și Occident.

Cruciadele ruinaseră Bizanțul. Ele îl ruinaseră inutil, deoarece francii nu au fost în stare să se mențină în Orient și să facă aici operă politică durabilă. Dar ele îl ruinaseră definitiv, căci Imperiul nu a mai putut să-și vindece niciodată rănile suferite. Epoca Paleologilor nu a însemnat decât o lungă supraviețuire, o prelungită agonie, cu câteva frumoase izbucniri de vitalitate: nu era nicidecum vorba de o reînviere. Bizanțul era epuizat, iar hegemonia comercială a Veneției și a Genovei îi interziceau redresarea. Occidentul cucerise economic Imperiul mai înainte ca turcii să-l fi cucerit teritorial.

Singura speranță de salvare stătea într-o eventuală înțelegere a grecilor și a latinilor în vederea apărării creștinătății. Dintre toate motivele care au făcut imposibilă această înțelegere cel mai important a fost tocmai motivul religios. Toate eforturile – și trebuie să omagiem spiritul deschis al Paleologilor – s-au

lovit fie de pretenţiile papalităţii, fie de obtuzitatea şi cupiditatea latinilor, fie de încăpăţânarea grecilor. Pentru a pune în lumină profunzimea acestui dezacord vor fi de ajuns două exemple: al lui Petrarca, care cuteza să scrie: «Turcii sunt duşmani, dar grecii schismatici sunt mai răi decât duşmanii»; şi al unui mare demnitar bizantin, care declara tot atunci: «E mai bine să domnească la Constantinopol turbanul turcilor decât mitra latinilor». Iată de ce Bizanţul a trebuit să înfrunte de unul singur uriaşa forţă turcească.

Bizanţul a căzut în stăpânirea turcilor, dar dispariţia lui a lăsat în lume un mare gol. Vreme de unsprezece secole, el îşi jucase rolul, întotdeauna important, adesea decisiv, în istoria Occidentului şi a Orientului. Bizanţul preluase moştenirea lumii antice din mâinile vlăguite ale Romei, cu puţin înainte ca ea să dispară sub valurile năvălirilor barbare. I-a revenit Bizanţului misiunea de a păstra, de a îmbogăţi, de a transmite mai departe această moştenire înainte de a cădea, la rându-i, sub loviturile altor năvălitori.

A păstrat această moştenire de-a lungul întregii perioade nelămurite şi tulburi pe care o numim ev mediu şi a ştiut să o apere împotriva atacurilor repetate a numeroase popoare. Cât de emoţionant este spectacolul pe care ni-l înfăţişează acest imperiu de atâtea ori asaltat, această capitală de atâtea ori asediată, care au respins vreme îndelungată toate atacurile popoarelor venite asupra lor fie dinspre apus, fie dinspre sud, fie dinspre nord, fie dinspre răsărit!

A îmbogăţit această moştenire cu ceea ce i-au dăruit creştinismul şi Orientul. Dintr-o civilizaţie păgână, decadentă,

incapabilă de autoregenerare, Bizanțul a făcut o civilizație creștină, într-un fel mai umană, adecvată în mai mare măsură aspirațiilor unei conștiințe mai exigente. Iar tradiției elenice, căreia i-a asigurat continuitatea, întruchipată și servită de continuitatea limbii grecești, Bizanțul i-a adăugat, atât pe planul gândirii, cât și pe cel al artei, roadele îndelungatelor sale relații cu Orientul persan și cu Orientul musulman.

A transmis, în sfârșit, această moștenire prin învățații, prin negustorii, prin soldații săi, tuturor popoarelor cu care a venit în contact. Căci Bizanțul nu s-a mărginit să împrumute de la orientali: arabii, turcii chiar i-au resimțit profund, la rândul lor, influența. Popoarele slave îi datorează, toate, religia și instituțiile lor. Țările din Occident nu au încetat niciodată să beneficieze de influența îndepărtatului și seducătorului Constantinopol prin mijlocirea negustorilor ca și a călugărilor, a pelerinilor ca și a cruciaților; și tocmai Occidentului i-a transmis Bizanțul ultimul său mesaj prin nenumărații greci instruiți care au venit, după cucerirea turcească și i-au adus o dată cu ei cunoștințele și ce mai putuseră salva din bibliotecilor lor.